

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ
ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ

Ἔχουν γραφτεῖ πολλά γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἄλδου, τὴ συμβολή του στὰ γράμματα καὶ στὴ διάδοση τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς γραμματείας ὅπως καὶ τῆς οὐμανιστικῆς λογοτεχνίας, καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια τῆς Ἰταλίας, καθὼς καὶ γιὰ τὴ συνεχῆ ἀναζήτηση τῆς «τελειότητας» στὶς ἐκδόσεις του. Ἐξίσου πολλά ἔχουν γραφτεῖ γιὰ τὸν κόσμον τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀριστοκρατίας, πού συνέδραμε τὸ ἐκδοτικὸ του ἐγχείρημα, ὑποστηρίζοντας καὶ οἰκονομικὰ τὶς ἐκδόσεις του, ὅπως ὁ πρίγκιπας τοῦ Κάρπι Alberto Pio τὴν ἐκδοση τῶν Ἀπάντων τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἐδῶ θὰ ἀρκεστοῦμε νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σημασία πού ἔδινε ὁ μανούτιος στὴ διάδοση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας, παραθέτοντας τὰ ἴδια τὰ λόγια του, ὅπως καταγράφονται στὸ *Musarum panegyris*, γνωστὸ καὶ ὡς *Epistola ad Catherinam Piam*: «Πῶς μπορεῖ κάποιος πού δὲν γνωρίζει ἑλληνικὰ νὰ μιμηθεῖ τοὺς ἑλληνες συγγραφεῖς, πού εἶναι οἱ πλέον καταρτισμένοι σὲ κάθε ἐπιστήμη, ἀπὸ τὶς πηγὲς τῶν ὁποίων, ὅπως ὁμολογεῖται, ἔχει προέλθει σχεδὸν ὅτιδῆποτε ἀξιόλογο στὴ λατινικὴ γλῶσσα;».

OAME, I, 160-161

12. Ὁ Ἄλδος Μανούτιος, χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἐκδοση: Orazio Pagani, *Dell'acque di Recoaro, Vicenza, apresso Antonio Veronese*, π. 1761.

13. Ο Άλδος Μανούτιος σὲ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς του.

Βιογραφικὰ τοῦ Ἄλδου

Ὁ Ἄλδος μ' ανούτιος γεννήθηκε στὴν περιοχή Bassiano τῆς Ρώμης, ἓνα χρόνο πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὸ 1450.¹ Διδάχτηκε τὰ πρῶτα γράμματα στὴ Ρώμη, ὅταν ἡ λαμπρότητα ποὺ εἶχε γνωρίσει ἐκεῖ ἡ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ἰταλοὺς λογίους στὴν curia τοῦ πάπα νικολάου ε' (†1455) δὲν ἦταν παρὰ ἀνάμνηση. τὸς πρῶτους του δασκάλους τῶν λατινικῶν, τὸν Gasparo da Verona καὶ τὸν Domizio Calderini, ὁ Ἄλδος τοὺς μνημονεύει στοὺς Προλόγους τῆς ἐκδοσης τῶν *Eιδυλλίων* τοῦ Θεόκριτου (1495-96) καὶ τοῦ *Silvae* τοῦ Statius (1502) ἀντίστοιχα. Ἑλληνικὰ σπούδασε στὴ φερράρα, κοντὰ στὸν Battista Guarini, γύρω στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1470, ὡστόσο στὰ «μυστικὰ» τῆς καθαρότητος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καὶ μάλιστα τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, μνήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀδραμυττηνό.² Ἡ φερράρα εἶχε μακραίωνη παράδοση στὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἂν ἀναλογιστοῦμε τὴν ἐντυπωσιακὴ ἐπιτυχία ποὺ εἶχε ἡ διδασκαλία τοῦ Guarino Veronese καὶ τοῦ Θεόδωρου Γαζῆ. Ἐκεῖ ὁ Ἄλδος γνωρίστηκε μὲ δύο σπουδαίους ἐκπροσώπους τῆς οὐμανιστικῆς ἰδέας: τὸν Niccolò Leonicensio, μετέπειτα δραστήριο συνεργάτη του καὶ τροφodότη τοῦ ἐκδοτικοῦ του ἔργου, καὶ τὸν δαιμόνιο Giovanni Pico della Mirandola. Ὁ Pico della Mirandola μάλιστα, συγγενῆς τῶν ἡγεμόνων τοῦ Κάρπι, ἐνδέχεται νὰ ὑπῆρξε ὁ συνδετικὸς κρίκος ὥστε νὰ ἀναλάβει ὁ Ἄλδος τὴ θέση τοῦ παιδαγωγοῦ τῶν πριγκίπων Alberto καὶ Lionelo Pio. Ἀργότερα μάλιστα τοῦ δόθηκε ἡ ὑπηκοότητα τοῦ κρατιδίου, ἐνῶ οἱ ἡγεμόνες τοῦ Κάρπι ὑπῆρξαν οἱ πιὸ

14. Ὁ θυρεὸς τῆς οἰκογένειας τοῦ Ἄλδου, ποὺ κοσμεῖ τὸν τυπογραφικὸ τοῦ οἴκο.

Bartelucci,
Genealogia

ένθερμοι ύποστηρικτές και στυλοβάτες τών μελλοντικῶν του σχεδίων. Ὁ Ἄλδος δὲν κατοικοῦσε μόνιμα στὸ Κάρπι, ἀλλὰ μετακινóταν συχνὰ στὶς κοντινὲς πόλεις, ἀνάλογα καὶ μὲ τὶς πολιτικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν περιοχὴ. λ όγου χάριν, τὴν περίοδο ποὺ οἱ Βενετοὶ ἐπιτέθηκαν στὴ φερράρα, ὑποχρεώθηκε νὰ βρεῖ καταφύγιο στὴ Mirandola μαζί μὲ τὸν Pico καὶ τὸν Ἀδραμυττηνό.

Maier,
Politien

Scaglione,
«grammaticus»

Ὁ Ἄλδος ἔτρεφε ἀπεριόριστο θαυμασμό γιὰ τὸν Ἄγγελο Πολιτιανό, τὸν πιὸ ὀξυδερκὴ ἰταλὸ ἑλληνιστὴ καὶ σπουδαῖο δάσκαλο τῆς ἑλληνικῆς λογοτεχνίας στὴ φλωρεντία, τὸν ὁποῖο θεωροῦσε πρότυπο. τὸν ἐντυπωσίαζε ιδιαίτερα ἡ συνεχὴς ἀναζήτηση τῆς φιλολογικῆς «ἀλήθειας» καὶ ἡ ὀξύτατη κριτικὴ ἰκανότητα ποὺ διέκρινε τὶς ἐργασίες του. Ὁ Πολιτιανός, ἂν καὶ ἀπὸ τὰ σημαντικότερα πνεύματα τῆς ἐποχῆς του, δὲν ἰσχυρίστηκε ποτὲ πῶς εἶναι πλατωνικὸς ἢ ἀληθινὸς φιλόσοφος, καθὼς ἦταν προσηλωμένος στὴν τέχνη τοῦ γραμματικοῦ («grammaticus»). αὐτὸ ἀκριβῶς ποὺ ἀποζητοῦσε νὰ γίνεῖ καὶ ὁ Ἄλδος.³ Ὅταν ὁ Pico della Mirandola τοῦ ἔδειξε ἓνα ἀντίτυπο τῶν *Silvae* τοῦ Πολιτιανοῦ, ὁ Ἄλδος, γεμάτος ἐνθουσιασμό, τοῦ ζήτησε, καὶ μάλιστα γραπτῶς, νὰ συμπεριληφθεῖ στὸν στενότερο κύκλο του, ἀκόμη καὶ μεταξὺ τῶν *familiares* του. τὴν ἀπεριόριστη ἐκτίμησή του στὸ πρόσωπο τοῦ «grammaticus» αὐτοῦ ὁ Ἄλδος ἐξέφρασε μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ συνόλου τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας: *Opera*, 1498.

Σὲ ἡλικία σαράντα ἐτῶν, γύρω στὸ 1490, ὁ Ἄλδος, ἔχοντας ἀκολουθήσει σταδιοδρομία παιδαγωγοῦ-διδασκάλου, ἀπολαμβάνοντας τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἄμεσου κύκλου του, χωρὶς ὠστόσο νὰ ἔχει ἀποκτήσει ἀνάλογη φήμη, ἀναζητοῦσε ἀκόμη ἐπίμονα τὴν ταυτότητά του. Κανένα σημαδιακὸ γεγονός δὲν ἐξηγεῖ τὸν πραγματικὸ λόγο ποὺ τὸν ὤθησε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ διδασκαλία καὶ νὰ στραφεῖ στὴν τυπογραφία. Ἡ ἀπάντηση ἴσως βρίσκεται σὲ δύο σημεία ἄμεσα συνδεδεμένα μεταξύ τους: στὴ μεγάλη εὐαισθησία του γιὰ

τὴν ἀκρίβεια τῆς γραμματικῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σωστὴ ἐκφορὰ τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας, καὶ στὴ σημασία ποὺ ἔδινε στὴν ἐκπαίδευση καί, κατ' ἐπέκταση, στὴν ποιότητα τῶν βοηθημάτων ποὺ ἔπρεπε νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους οἱ δάσκαλοι. Θέση τοῦ Ἄλδου –καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ μίᾳ ἀπὸ τὶς σαφέστερες ἐκφράσεις τῆς οὐμανιστικῆς ιδέας– εἶναι ὅτι μὲ τὴ βοήθεια κατάλληλων ἐργα-

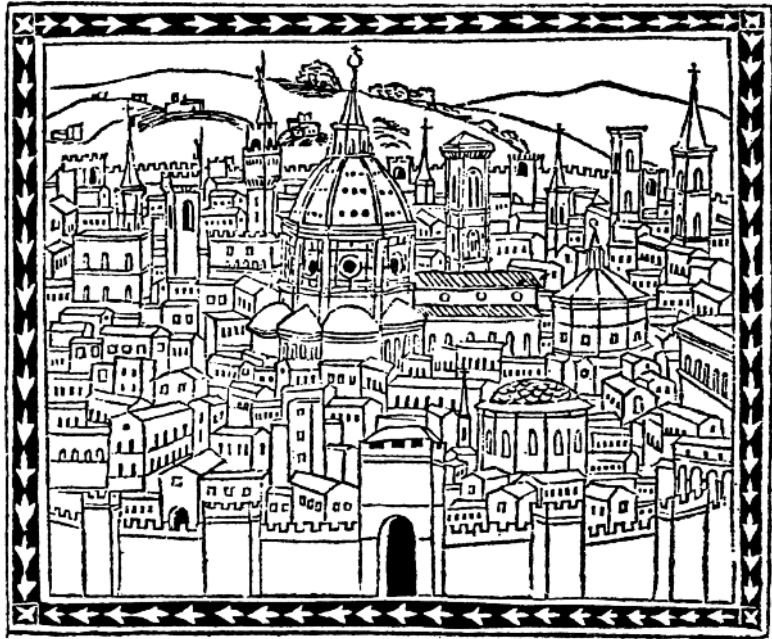
15. Ἡ Βενετία, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἐκδοση: J. Ph. Foresti, da Bergamo, Supplementum chronicarum, 1490: Essling, Figures, I, 305.

λείων οἱ διδάσκοντες θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ πλάσουν σωστοὺς ἀνθρώπους καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν τὶς ἀνθρώπινες ἀρετὲς καὶ ἀξίες, διαμορφώνοντας προσωπικότητες ἰκανὲς νὰ προσφέρουν στὸ κοινωνικὸ σύνολο σύμφωνα μὲ τὶς δυνατότητές τους. Καὶ ἡ τυπογραφία, μὲ τὶς ἐντυπωσιακὲς ἐπιδόσεις της, ἀποτελοῦσε τὸ δυναμικότερο καὶ πιὸ ἀποτελεσματικὸ μέσο γιὰ νὰ διαδοθοῦν εὐρύτερα τὰ ἀνθρωπιστικὰ ιδεώδη τοῦ Ἄλδου. Συγκρίνοντας μάλιστα τὶς ἀρχέτυπες

έλληνικές και λατινικές εκδόσεις του, αποδεικνύεται πώς είχε εξαρχής ξεκαθαρίσει μέσα του πόσο σημαντική είναι η έκδοση τών μνημείων τής αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Έκδοτικοί προβληματισμοί

Ένας από τούς λόγους για τούς οποίους ο Άλδος εγκατέστησε τὸ ἐργαστήριό του στὴ Βενετία καὶ ὄχι σὲ κάποιο ἄλλο ἰταλικὸ κέντρο τοῦ βιβλίου, μὲ ἀκόμη μεγαλύτερη παράδοση στὴν καλλιέργεια τών ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅπως ἡ Φλωρεντία, τὸ Μιλάνο ἢ καὶ ἡ Ρώμη, πρέπει νὰ ἦταν καθαρὰ ἐμπορικός. Ἡ Βενετία ἦταν τὸ σημαντικό-

16. Ἀποψη τῆς Φλωρεντίας, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἐκδοση: Bernardino da Firenze, *Le bellezze di Firenze*, Φλωρεντία, L. Morgiani καὶ Giovanni di Pietro, περ. 1495.

τερο και πλέον πολυσύχναστο κέντρο τῶν Ἑλλήνων τῆς διασπορᾶς ἀλλὰ και ὁ κυριότερος κόμβος ἐπικοινωνίας με τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἀκόμη, με τὶς κτήσεις της στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἢ Γαληνοτάτη πρόσφερε τὴ δυνατότητα γιὰ συχνὲς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς με τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, στὸ ὁποῖο ἀπέβλεπε ὁ Ἄλδος γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς πελατείας του στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Ἀλλὰ και οἱ στενὲς ἐπαφὲς πού κράτησε με τοὺς κρήτες λογίους και τὰ κωδικογραφικὰ τους ἐργαστήρια εἶχαν τὸν ἴδιο ἀντικειμενικὸ στόχο: τὴν καλύτερη δυνατὴ ὀργάνωση και διάθεση τῶν προϊόντων τοῦ τυπογραφείου του. οἱ Βενετοὶ εἶχαν και τὴ σημαντικότερη παράδοση στὴ Δύση ἀναφορικὰ με τὴν παραγωγή τοῦ ἔντυπου βιβλίου, και με τὸ ἐμπορικὸ τους δαιμόνιο εἶχαν διευρύνει τὴν ἀγορὰ τους και ἔξω ἀπὸ τὴν Ἰταλία. Ἐπίσης, ἡ πιθανότητα νὰ ἐκτελεστοῦν οἱ ὄροι τῆς διαθήκης τοῦ Βησσαρίωνα και νὰ καταστῆ ἡ συλλογὴ του προσιτὴ στὸ εὐρύτερο κοινὸ –και δημόσια κατὰ κάποιον τρόπο–, δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἐκδοτικὲς προοπτικὲς του. Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ἡ συλλογὴ κωδίκων τοῦ Βησσαρίωνα παρέμενε ἡ σημαντικότερη ἰδιωτικὴ στὴ Δύση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1490 ὅλα ἔδειχναν ὅτι ἡ Βενετία θὰ ἔπαιρνε σταδιακὰ τὴ θέση πού γιὰ χρόνια κατεῖχε ἡ φλωρεντία, δηλ. ὡς τὸ σημαντικότερο κέντρο τοῦ οὐμανισμοῦ και τῆς διάδοσης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στὴ Δύση. Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔκαναν πολὺ συχνὰ αἰσθητὴ τὴν παρουσία τους στὴ φλωρεντία ὀφείλεται στὴν αἴγλη πού περιέβαλλε τὴν προσωπικότητα μεμονωμένων ἀτόμων, ὅπως οἱ μ. Χρυσολωρᾶς, Ι. Ἀργυρόπουλος και Ι. λ. ἄσκαρης, πού τὸ ἔργο τους σφράγισε τὴ συστηματικὴ καλλιέργεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν Ἰταλία. Ὡστόσο, ποτὲ δὲν ὑπῆρξε θέμα νὰ ὀργανωθεῖ στὴ φλωρεντία μία μικρὴ, ἔστω, ἑλληνικὴ κοινότητα, και μολοντί στοὺς λογίους και ἡγεμονικοὺς κύκλους της ὀφείλεται

Scholderer,
Printers

ή τεράστια έκταση που είχε πάρει πλέον ή συστηματική διδασκαλία τής ελληνικής γλώσσας, δέν υπήρξε ποτέ θέμα νά αποτελέσουν τά ελληνικά δεύτερη έθνική γλώσσα. Έτσι, οποιαδήποτε οργανωμένη κίνηση για τήν εξάπλωση του ελληνικού βιβλίου, χωρίς τήν υποστήριξη ένός δυναμικού ελληνικού στοιχείου ήταν καταδικασμένα νά αποτύχει.

Η φλωρεντία παρέμεινε άναμφίβολα τó σημαντικότερο σταυροδρόμι για τή διάδοση τής ούμανιστικής ιδέας ως τó 1495, όπό-

17. Ο Sabellico, ξυλογραφία από τήν έκδοση: N. Reusner, *Icones sive Imagines viuae...*

τε κατελήφθη από τους Γάλλους, ώστόσο ό ιδιόμορφος χαρακτήρας τών φλωρεντινών ούμανιστών υπαγόρευσε τήν έκδοση ελληνικών και λατινικών βιβλίων για τήν εκεί πανεπιστημιακή κοινότητα κυρίως και όχι για τόν άπανταχού ελληνισμό. Στη Βενετία ήδη από τó 1486, δύο Κρήτες, ό λ αόνικος και ό Άλέξανδρος, με τήν έκδοση τής *Βατραχομουχίας* και του *Ψαλτηρίου* κυκλοφόρησαν βιβλία που προορίζονταν αποκλειστικά για τó ελληνικό στοιχείο τής Κρήτης μάλλον.

Έξάλλου, όρισμένοι από τους έπιφανέστερους βυζαντινούς λόγιους είχαν άρχισι νά συνειδητοποιούν ότι οι Έλληνες έπρεπε νά συσπειρωθούν κάτω από κοινά ιδεώδη, ήθη και έθιμα, και προπαντός νά διατηρήσουν και νά καλλιεργήσουν τήν ελληνική γλώσσα. Η τυπογραφία ήταν άναμφισβήτητα τó ιδανικότερο μέσο για τή συστηματική έπικοινωνία με τόν διάσπαρτο ελληνισμό και οι έλληνες λόγιοι, προσφέροντας άποφασιστικά στα ίταλικά έκδοτικά κέ-

ντρα τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, ἐνωσαν πλέον χρέος τους τὴ δημιουργία καὶ ὀργάνωση μιᾶς μόνιμης ἐστίας γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή του.

Ὁ ρόλος τοῦ *Sabellico*

τὰ χρόνια ποὺ κύλησαν ἀπὸ τὸ 1490 ὡς τὰ τέλη τοῦ 1493, ὅποτε πρέπει νὰ ἄρχισαν οἱ προετοιμασίες γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου, ἔστω καὶ πειραματικά, χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἐντονη προσπάθεια τοῦ Ἄλδου νὰ βρεῖ τὸν δρόμο του καὶ τοὺς συνεργάτες του. Ἐνα ἄτομο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ στὴν πραγμάτωση τοῦ σχεδίου του ἦταν ὁ *Marco Antonio*

18. Ὁ προθάλαμος τῆς *Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης* στὴ *Βενετία*.

Sabellico. Δὲν ὑπάρχει ρητὴ μαρτυρία γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἄλδου μὲ τὸν *Sabellico*, ἀλλὰ ἡ ρωμαϊκὴ καταγωγή του καὶ ἡ μαθητεία του κοντὰ στοὺς αὐτοὺς δασκάλους, *Gaspere da Verona* καὶ *Calde-*

ripì, ἴσως νὰ ἔπαιξαν καθοριστικὸ ρόλο. ὁ Sabellico ἦταν ἤδη ἔμπειρος γύρω ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ ζητήματα, ἀλλὰ τὸν Ἄλδο πρέπει νὰ τὸν ἐνδιέφεραν κυρίως οἱ σχέσεις του μὲ τις βενετικὲς ἀρχές, καὶ ἡ θέση ποὺ ἀργότερα, μᾶλλον τὸ 1501, ἀνέλαβε, δηλαδὴ βιβλιοθηκᾶριος τῆς Libreria Nicena (μετέπειτα μ ἀρκιανῆς Βιβλιοθήκης), ὅπου ἔμενε ἀναξιοποίητη ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ της, καὶ ὄχι μόνον, συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Βησσαρίωνα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρώτους συνεργάτες τοῦ Ἄλδου πρέπει νὰ ἦταν ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης, ποὺ ἐπιμελήθηκε τὴν ἔκδοση τῆς *Γαλεομμομαχίας*, τοῦ πρώτου πιθανότατα τυπογραφικοῦ δοκιμίου ποὺ βγῆκε ἀπὸ τὰ πιεστήρια τοῦ Ἄλδου, ἔστω καὶ ἂν οἱ παράμετροι ὑπὸ τις ὁποῖες πραγματοποιήθηκε τὸ ἐγχεῖρημα αὐτὸ παραμένουν ἄγνωστες.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Βησσαρίωνα

Zorzi,
Libreria

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ὁραματιζόταν ὁ καρδινάλιος Βησσαρίων, ὅταν πρόσφερε τοὺς πολύτιμους 752 κώδικες καὶ ἀρχέτυπα βιβλία του στὴ Γερουσία τῆς Βενετίας, ἡ συλλογὴ του παρέμεινε γιὰ δεκαετίες δυσπρόσιτη, καὶ ἔτσι, παρὰ τὴ ρητὴ του ἐπιθυμία, ἡ Δωρεά του δὲν συνέβαλε στὴν εὐρύτερη διάδοση τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, παρὰ σὲ σπάνιες περιπτώσεις.⁴ Ὁ Ἄρχὸς τῆς Βενετίας ἀκολούθησαν «βιβλιοταφικὴ» πολιτικὴ καὶ ἐπέδειξαν ἐξοργιστικὴ ἀδιαφορία ἀπέναντι στὸν θησαυρὸ αὐτόν. Ὁ Ἕλληνας καρδινάλιος ἦταν τῆς ἄποψης ὅτι ὁ καθεὶς ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ συμβουλευεταὶ χειρόγραφα, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ δανεῖζεται, καταβάλλοντας ὡς ἐγγύηση τὸ διπλάσιο τῆς ἀξίας τους. τὸ 1473, ἕνα χρόνο μετὰ τὸν θάνατό του καὶ πέντε περίπου ἀπὸ τὴ Δωρεά του, τὰ χειρόγραφα παρέμεναν κλεισμένα σὲ κιβώτια στὴ Sala di Scrutinio. Δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ βιβλιακὸς αὐτὸς πλοῦτος ἐξακολουθοῦσε νὰ βρίσκεται

19. Ο καρδινάλιος Βησσαρίων, χαλκογραφία από την έκδοση: J.B. Schiorralba, *In Perantiquam Sacram Tabulam Graecam Insigni Sodalitio Sanctae Mariae Caritatis Venetiarum ab amplissimo Cardinali Bessarione dono datam disertatio*, Βενετία, Typis Modesti Fentii, 1768.

στήν ίδια θέση. τὸ 1485 μάλιστα, ἐπειδὴ θεωρήθηκε ὅτι τὸ ὑλικὸ αὐτὸ καταλάμβανε πολὺτιμο χῶρο, τοποθέτησαν τὰ κιβώτια ἐπάλληλα καὶ τὰ περιόρισαν σὲ μίαν ἄκρη τῆς ἴδιας αἴθουσας μὲ ἐλαφρὰ ξύλινη κατασκευή, παρόλο ποὺ ὑπεύθυνος γιὰ τὴ συλλογὴ ἦταν ἓνα ἄτομο μὲ πολιτικὲς διασυνδέσεις, ὁ Marco Barbarigo, ἀδερφὸς τοῦ τότε δόγη Agostino (1486-1501). Ὑπὸ αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις δὲν μποροῦσε βέβαια νὰ γίνεταί σοβαρὰ λόγος γιὰ μελέτη τῶν χειρογράφων καὶ τὸ μόνον ἐφικτὸ ἦταν μία περιορισμένης ἔκτασης ἀντιβολὴ ἀπὸ κάθε ἐνδιαφερόμενο. τὸ 1506, ὅταν πέθανε ὁ Sabellico, ὁ πρῶτος δηλαδὴ ἐπίσημος βιβλιοθηκάριος, ἐντοπίστηκαν κλοπὲς χειρογράφων ποὺ ἀνησύχησαν τὴ Βενετικὴ Γερουσία, σὲ βαθμὸ ποὺ ἀκόμη καὶ οἱ ἐπισκέψεις στὴ συλλογὴ ἔγιναν σχεδὸν ἀδύνατες. Ἀπαγορεύτηκε ὁ δανεισμὸς τῶν βιβλίων καὶ γιὰ νὰ μελετήσει κανεὶς τὰ χειρόγραφα χρειαζόταν εἰδικὴ ἄδεια. Καθὼς προκύπτει μάλιστα καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα, τὰ βιβλία δὲν φυλάσσονταν στὴ Βενετία, ὅπως ἀπαιτοῦσε ρητὰ ἡ Δωρεὰ τοῦ Βησσαρίωνα, ἐνῶ αὐτοὶ ποὺ τὰ δανεῖζονταν σπάνια κατέβαλαν τὸ ἀπαιτούμενο ποσό.

Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσούρου

Ἀνατρέχοντας στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ γνωρίζοντας ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς κατόχους τῶν χειρογράφων τὰ ὁποῖα χρησιμοποιοῦσε ὡς πρωτότυπα στὶς ἐκδόσεις του, συμπεραίνουμε ὅτι, τελικά, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μ ο υ σ ο ὄ ρ ο υ ἔπαιξε ἴσως τὸν σημαντικότερο ρόλο στὸ ἐγχείρημά του, τουλάχιστον γιὰ τὶς ἐλληνικὲς ἐκδόσεις.⁵ Ἄν καὶ δὲν ἔχουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα, ἐφόσον ἡ βιβλιοθήκη του δὲν διασώζεται στὸ σύνολό της, διάσπαρτες πληροφορίες καὶ ἐνδείξεις ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ μ ο υ σ ο ὄ ρ ο υ εἶχε συγκεντρώσει ἐντυπωσιακὸ χειρόγραφο καὶ ἔντυπο ὑλικό.

τὸ ὄραμα τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄλδου, σὲ συνάρτηση μὲ τὸ κύρος του ὡς ἀξιόλογου φιλόλογου καὶ τῆ συμπαράσταση τοῦ μ ουσούρου καὶ τοῦ Ἴανου λ άσκαρη, πού ἦταν ὁ πλέον ἐνημερωμένος γιὰ τὸ σύνολο τῶν σωζόμενων κωδίκων μὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας καὶ βυζαντινῆς γραμματείας, στὴν Ἀνατολή καὶ τῆ Δύση, ὤθησε πολλοὺς νὰ συνδράμουν στὸ ἐκδοτικὸ του ἐγχείρημα, ἀποβάλλοντας ἔτσι μίᾳ κακῶς ἐννοούμενῃ «βιβλιοφιλία» γύρω ἀπὸ τὴ μοναδικότητα τοῦ χειρογράφου.

Ὁ Thomas Linacre ἐργάστηκε γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐκδοσης τοῦ Ἀριστοτέλη (1495-1498) προσκομίζοντας καὶ ἓνα σπάνιο χειρόγραφο τοῦ Προυδέντιου πού εἶχε στὴν κατοχὴ του, τὸ ὁποῖο

Lowry,
Aldus,
259 κ.έ.

χρησιμοποιήθηκε στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἐκδοσης *Poetae Christiani*. Ὁ G. Bardellone, κάτοχος τοῦ μοναδικοῦ ὡς σήμερα χειρογράφου τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Ἡσύχιου, ἂν καὶ γνώριζε τὴ σπανιότητά του, δὲν δίστασε νὰ τὸ ἐμπιστευτεῖ στὸν Ἄλδο, ὥστε νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς ἐκδοσης. Ἀλλὰ καὶ ὁ Leonicensio δὲν ἀρνήθηκε κανέναν ἀπὸ τοὺς πολῦτιμους καὶ ἀξιόπιστους κώδικές του, ἱατρικοῦ περιεχομένου κυρίως, πού θὰ προσέδιδαν ἀρτιότητα

20. Ὁ Μάρκος Μουσουῖρος, χαρακτηριστικὸ τοῦ Tobias Stimmer.

στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, καὶ παράλληλα ἐξέδιδε στὶς *Θέρμες* δικά του δοκίμια. Καὶ ἐνῶ ὁ Ἄλδος ἀνέμενε σπάνιους κώδικες ἀπὸ τὸν Βορρά, ὅπως τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Conrad Celtis, ὁ Ἑρασμος ἔκανε λόγο γιὰ Πολωνοὺς καὶ ο ὕγγρους πού τὸν πλησίαζαν προσφέροντάς του χειρόγραφα. Συνεπαρμένος μάλιστα ὁ Ἄλδος ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπη καὶ κάποτε περιπετειώδη ἀναζήτηση ἐλληνικῶν

κωδίκων, δὲν θεώρησε ποτὲ φαντασιώσεις τοῦ Janus Pannonius τὰ περὶ ὑπάρξεως ἑνὸς πύργου στὴ Δακία γεμάτου χειρόγραφα. Ἐξάλλου, στὴ Βενετία εἶχαν συγκροτηθεῖ σπουδαῖες συλλογὲς ἐλληνικῶν βιβλίων, ὅπως ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Giorgio Valla, μὲ ση-

21. Ὁ Ἐρασμος, σὲ χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς του (1524).

μαντικούς ἐλληνικούς κώδικες, ποὺ ὅταν πέρασε στὴν κυριότητα τοῦ Alberto Pio ταξινομήθηκε ἀπὸ τὸν μισοσοῦρο, ὁ ὁποῖος καὶ κράτησε τὶς ἀπαραίτητες σημειώσεις καὶ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἄλδου. νὰ μνημονεύσουμε ἐπίσης ἐδῶ καὶ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ καρδινάλιου Domenico Grimani, ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὸ 1498 μὲ τοὺς 1.190 κώδικες τοῦ Pico della Mirandola – ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐλληνικοὶ, καὶ μάλιστα μὲ ἔργα σχολιαστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ τὸ 1523, ἔτος θανάτου τοῦ Grimani, ἔφτασε νὰ ἀριθμεῖ 15.000 τόμους!

Οἱ ἀπαρχὲς τῆς Ἀλδινῆς Τυπογραφίας

Ὁ Ἄλδος, ὅταν ἀποφάσισε νὰ ὑλοποιήσει τὸ ὄραμά του γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἐλληνικῆς σκέψης μέσω τῆς τυπογραφίας καὶ τῆς συγκρότησης ἑνὸς δικοῦ του τυπογραφείου, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τρία βασικὰ προβλήματα: νὰ βρεῖ τοὺς ἀπαραίτητους πόρους, νὰ

ἐπιλέξει τοὺς κατάλληλους συνεργάτες, καί, τὸ δυσκολότερο, νὰ ὑπερπηδήσει τὰ τεχνικὰ προβλήματα ποὺ παρουσίαζε ἡ χάραξη μιᾶς πρωτότυπης οἰκογένειας ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων. Ἀπὸ τὸν Πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ μ ουσαίου, ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸν μ ουσούρο, καὶ μέσω τοῦ ὁποῖου παροτρύνει τοὺς ἀναγνώστες του νὰ συμπαρασταθοῦν στὸ ἐκδοτικὸ του τόλμημα («καὶ ὄντως, εἰ δώσετε, δώσω ὅτι οὐκ ἔχω ἐντυποῦν ἄνευ χρημάτων πολλῶν»), φαίνεται ὅτι ὁ Ἄλδος ξεκίνησε μὲ περιορισμένους οικονομικοὺς πόρους. Ὡστόσο, ὁ Pierfrancesco Barbarigo, γιὸς τοῦ μ arco, καὶ ὁ Andrea Torresani ὑπῆρξαν οἱ ἀφανεῖς στυλοβάτες του, ἐνῶ καθοριστικὴ οικονομικὴ ἐνίσχυση εἶχε καὶ ἀπὸ τὸν Alberto Pio στὴν ἔκδοση τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ ὄχι μόνο.

OAME, I, 5

Στὴν ἔκκληση τοῦ Ἄλδου γιὰ συστηματικὴ παραγωγή τοῦ ἐντυπου ἑλληνικοῦ βιβλίου φαίνεται ὅτι ἀνταποκρίθηκαν ἀμέσως δύο ἄτομα: ὁ Ἀρσένιος Ἀποστόλης καὶ ὁ μ ἄρκος μ ουσούρος. Ὁ Ἀποστόλης, μάλιστα, ἔτρεφε ἐλπίδες γιὰ δική του, ἀνεξάρτητη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα. Στὸν χαρακτήρα του καὶ στὴν ἀνταγωνιστικὴ του διάθεση καὶ ἀπέναντι στὸν Ἄλδο ὀφείλεται ἡ μεταξὺ τους ρήξη, γιὰ ἄγνωστη ὅμως αἰτία. Γιὰ τὸν μ ουσούρο ὡστόσο δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι συμπαρατάχθηκε μὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἄλδου καὶ ἀφοσιώθηκε ὀλοκληρωτικὰ τόσο στὴν ἀναζήτηση καὶ ἀντιβολὴ τῶν κατάλληλων κωδίκων πρὸς ἔκδοση, ὅσο καὶ στὸν ἐξαντλητικὸ φιλολογικὸ ἔλεγχο τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων, προσαρμολόμενος ἐνίοτε στὶς ἀνέφικτες ἐξαγγελίες τοῦ μ ανούτιου γιὰ ἐπικείμενες ἐκδόσεις: τῶν *Δειπνοσοφιστῶν* τοῦ Ἀθήναιου λόγου χάρη, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

*Χάρτα, I,
324-326*

Ὅσο γιὰ τὸ πολυσυζητημένο θέμα τῶν τυπογραφικῶν χαρακτήρων ποὺ ἐπέλεξε ὁ Ἄλδος, πρόσφατες ἔρευνες τοῦ N. Barker συγκλίνουν πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι ἡ πρώτη τουλάχιστον οἰκογένεια (*Μουσαῖος*, π. 1494) κόπηκε στὸ πρότυπο τῆς γραφῆς τοῦ Ἱμανουήλ

Ρουσσωτᾶ. Για τὴν ταυτότητα τοῦ τεχνίτη πού ἔχυσε τοὺς χαρακτῆρες αὐτοὺς δὲν ἔχουμε ἀμφιβολία: εἶναι ὁ Francesco Griffio da Bollogna, πασίγνωστος στὴν ἐποχὴ του, ἂν καὶ ἐλάχιστα πληροφορίες γνωρίζουμε γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του.

τὸ τί σήμαινε γιὰ τὸν Ἄλδο ἡ ἐκδοτικὴ του προσπάθεια μᾶς τὸ ἐκμυστηρεύεται ὁ ἴδιος, μὲ ἀπλὰ καὶ συγκινητικὰ λόγια, στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου χρονολογημένου βιβλίου του (Κ. λ ἄσκαρης, *Ἐπιτομὴ τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν*, 1495):

OAME, I, 4

Ἀποφάσισα νὰ ἀφιερῶσω ὅλη μου τὴ ζωὴ στὴν ὑπηρεσία τῶν συνανθρώπων μου. μὲ ἄρτυς μου ὁ Θεός, δὲν ἐπιθυμῶ τίποτε περισσότερο ἀπ' τὸ νὰ κάνω κάτι γι' αὐτοὺς, ὅπως δείχνει ἐξάλλου καὶ ὁ πρότερος βίος μου, μὲ ὅ,τι ὡς τώρα κι ἂν ἀσχολήθηκα – καὶ ἐλπίζω στὸ μέλλον νὰ δώσω περισσότερα...

Ὁ μ ἀνούτιος ἐπανειλημμένα μνημόνευε, ἀπὸ τοὺς Πρόλόγους τῶν ἐκδόσεών του, τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τοῦ μ ουσούρου στὸ

Bartelluci,
Genealogia

22. Ὁ τυπογραφικὸς οἶκος τοῦ Ἄλδου στὴ Βενετία (*Angolo degli Onori-Manuzi*), στὴν ὁδὸ *Ospedale di Staffolo*.

ἐκδοτικὸ του ἐγχείρημα. Χαρακτηριστικά, στὸν Πρόλογο τῆς ἐκδοσης *Ἑλληνες ῥήτορες* (1509) διαβάζουμε: «Ἐὰν ὑπάρχει κάποιος ὁ ὁποῖος ἀρμόζει νὰ προσφωνεῖται στὰ ἑλληνικὰ βιβλία πού ἐκδίδονται μὲ τὴν ἐπιμέλειά μας εἶσαι ἐσύ, σοφότερα μ ουσούρε. Ὅχι μόνο διότι ὑπῆρξες πάντα πρόθυμος νὰ μᾶς βοηθήσεις καὶ ἐξακολουθεῖς νὰ μᾶς συντρέχεις στὸ κοπῶδες ἔργο μας [...]» κ.τλ. Στὸν ἀντίστοιχο Πρόλογο τῆς

έκδοσης *Ἐπιστολές (ad Atticum)* τοῦ Κικέρωνα (1513) σημειώνει με έκδηλο ένθουσιασμό: «[...] με τὴ βοήθεια τοῦ ἐλλόγιμου μ ἀρκου μ ουσούρου, τοῦ ἔξοχου συνεργάτη μου, ἢ συμβολή τοῦ ὁποίου στὴ διόρθωση καὶ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων εἶναι τόσο πολῦτιμη, ὥστε, ἂν ἡ Ἑλλάδα εἶχε γεννήσει ἄλλους δύο ἄνδρες τῆς ἀξίας του, δὲν θὰ ἔχανα τὴν ἐλπίδα μου νὰ δώσω σύντομα στὸ καλλιεργημένο κοινό, μέσα ἀπὸ ἔγκυρες ἐκδόσεις, τὰ ἀριστουργήματα τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς λατινικῆς γραμματείας».

OAME, I, 120

Οἱ ἐλληνικοὶ τυπογραφικοὶ χαρακτήρες τοῦ Ἰλδου

τὸ πρότυπο τῆς χάραξης τῶν ἐλληνικῶν χαρακτήρων τοῦ Ἰλδου ἔχει γίνει ἀντικείμενο ἐξονυχιστικῆς μελέτης ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ Robert Proctor, στὸ θεμελιῶδες του σύγγραμμα, βασίζεται, ἐν πολλοῖς, στὰ λόγια τοῦ Ἰουστίνου Δεκάδου:

Ἰλδος τοῦπικλην μ ανούτιος... ἀρετῆς ζήλω καὶ τῆ πρὸς τὰ ἡμέτερα κηδεμονία τε καὶ στοργῆ τὴν τῶν γραμμάτων τούτων εὐαρμοστίαν καὶ σύνθεσιν τῆ τοῦ οἰκείου νοὸς ἐφεῦρεν ὀξύτητι· ἐῷ γὰρ λέγειν τὸν χαρακτήρα, οὐπὲρ οὐκ αὐτὶς τῶν ἐπὶ τὸ καλλιγραφεῖν χειρισόφων ἐνεχάραξεν ὠραιότερον.

The Printing of Greek in the Fifteenth Century, 93-106

Ἡ ἄποψη αὐτὴ τοῦ Δεκάδου ἐπιδέχεται πολλὰς ἐρμηνεῖες, κατὰ πόσον δηλαδὴ ἐννοεῖ τοὺς ἐλληνικοὺς χαρακτήρες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν πρὸ τοῦ Ἰλδου ἢ τὰ δείγματα γραφῆς τῶν καλλιγράφων τῆς ἐποχῆς του. Ποιὰ ὅμως εἶναι ἡ ἀλήθεια;⁶ Στὰ βήματα τοῦ Proctor, ἀλλὰ καὶ ἄλλων μελετητῶν τῆς τυπογραφίας τοῦ Ἰλδου, ὅπως ὁ V. Schoelderer, ὁ G. Mardersteig (*Caratteri*) ἐρεύνησε τοὺς διαφορετικοὺς ἐλληνικοὺς χαρακτήρες ποὺ χρησιμοποιήθη-

Ἄλλος ὁ Ῥωμαῖος τοῖς ἀπουδαίοις
ἠπράτην

ΜΟΥΣΑΪΟΝ γόν παλαιότατον ἠριτιῶν ἠθέλησαι
προσιμαίειν τῷ τῆ Ἀεῖσοτέλει, ἔϊτ' σοφῶν τοῖς
ἑτέροις αὐτίκα δὲ ἐμᾶ ἐν ἴσσομίν' τῷ τῆ εἰρηαῦ
φὸν ἠδῆσον ἀμα, ἠὲ λογιώτατ' ἠὲ μάλισα ὡς ἀνείδῃ
τετὰ πρὸ ἀγούτ' τῷ Οὐιδῶ, δαν εἰθίντα δαιμονί

ἀβέλις, πρόστατ' ε. Ἐφιλότημ) δὲ χε μὲν ἐλθεῖν εἰς τὴν γαίμ. ὡ
πρὸ βαίς ἠ μὲν αὐτῶς, εἰς ἐκείνον ἠξόντα τὴν παιδὸς χροῖσ. ἠ τῶ
σῶον ἐκείν) εἶναι, ἔϊτ' ἠεσῶς, ἔϊτ' αἴμα μὲν ἠεσῶσι μ' ἠτύρια, μῆ
δὲν Δῆσων ἠ πρὸς αὐτὸν φιλοφροσύνῃ. Νικολῆς.

ἔϊ Πιεσίλα μὲν σιχῶν, ὡς ἠξίουσ' περὶ τῶ ἐλεγεί. καὶ τὸν
ἠόπῃ ἠπεθέμεθα ὡς χε ἠ γρᾶφῆν. ὡ, ἠσμενος ἠμῖν φιλίαν
τοῦ φύσεωσ' ἐπιδώσειν ἠπεχερ, παραμυθία ἠσῶς ἠγυμῆ
νοσ' ἠεσῶσι τῶ πένθους, τῶ σοφίαν. ἠ μὲν οὐ σμφορᾶ, δνσπε
ρηγῶρητος, ἔϊ βαρυτέρα, ἠ ὡς τε λόγῳσ' ἐπιλουφίῶναι. ἔπειδῆτ

ΦΟΙΝΙΣΣΑΙ

Ἐτεοκλέα, κλεινὴν τε Πολυνείκους βίαν.
κόρας τε διαάς· τὴν μὲν, Ἰσμήνην πατῆρ
ἠνόμασε· τὴν δὲ πρόσθεν, Ἀντιγόνην ἐγώ
μαθὼν δὲ τὰ μὰ λέκτρα μητρῶν γάμων
ὡ πάντ' ἀνατλάς Οἰδίπυος παθήματα,
εἰς ὅματ' αὐτῶ δεινὸν ἐμβάλλει φόνον,
χρυσιλάτοις πόρπαισιν αἰμάξας κόρας·
ἐπὶ δὲ τέκνων γένυς ἐμῶν σκιάζεται,
κλήθροισ' ἐκρυψαν πατέρ', ἠν ἀμνήμων τύχη

23. Οἰκογένειες ἑλληνικῶν στοιχείων τοῦ Ἄλλου: (α) Μουσαῖος, (β) Νικάνδρος, Ἀλεξίφαρμακα καὶ (γ) Εὐριπίδης, τ τραγωδίες.

σε ό Άλδος στίς έκδόσεις του και αποκάλυψε μάλιστα τούς πρωτεργάτες του σχεδιασμού και τής κοπής τους.

Ό Άλδος γιά τήν έκτύπωση τών έλληνικών του βιβλίων είχε νά αποφασίσει δύο κυρίως πράγματα: τό ακριβές πρότυπο μέ βάση τό όποιο θά σχεδιάζονταν οί τυπογραφικοί χαρακτήρες και τόν άνθρωπο πού θά έκοβε και έχυνε τά στοιχειά. α υτός πού ανέλαβε νά χαράξει στοιχειά κάσας γιά τά έλληνικά κείμενα του Άλδου είναι ό Francesco Griffio, όπως προαναφέραμε. Ό Proctor είχε αναγνωρίσει τέσσερις κυρίως οικογένειες έλληνικών χαρακτήρων, διαφορετικών διαστάσεων μέν αλλά πανομοιότυπου ύφους.

Ός πρότυπο επέλεξε τó ύφος γραφής του Ίμανουήλ Ρουσσωτά, όπως είπαμε, σε μιá πιό άπλοποιημένη μορφή. Ό Ρουσσωτάς εργαζόταν στη Βενετία τουλάχιστον από τόν φεβρουάριο του 1465 και συνδετικός κρίκος μεταξύ αυτού και του Άλδου ήταν, ένδεχομένως, κάποιος από τούς άδελφούς Γρηγορόπουλους, ό Ίωάννης ή ό μανουήλ. Όπως και άν έχουν τά πράγματα, τó βέβαιο είναι ότι μέ τήν πρώτη οικογένεια στοιχείων τυπώθηκε στίς 25 φεβρουαρίου του 1495 ή Έπιτομή του Κ. λ άσκαρη και γιά τά ίδια στοιχειά, τά «*havendo facto intagliar lettere greche in summa bellezza de ogni sorte*», ό Άλδος έλαβε από τή Signoria προνόμιο άποκλειστικότητας είκοσι έτών. Έδώ μπορεί νά τεθει τó έξής ζήτημα: κατά πόσον, δηλαδή, ή άχρονολόγητη έκδοση του μ ουσαίου (*Τά κάθ' Ηρώ και Λέανδρον*) και ή *Γαλεομουμαχία*, πού «έξέδωσε» ό Άρσένιος Άποστόλης, τυπώθηκαν πριν ή μετά είτε και συγχρόνως μέ τήν Έπιτομή του λ άσκαρη.

Η δεύτερη άλδινή οικογένεια έλληνικών χαρακτήρων πρωτοχρησιμοποιήθηκε τόν α υγουστο του 1496, ή όποία ώστόσο, όπως παρατηρεί και ό Proctor, δέν είναι παρά έπανακοπή τής πρώτης μέ μικρότερο όμως όφθαλμό τών στοιχείων.

Η τρίτη οικογένεια τυπογραφικών στοιχείων του Άλδου χρη-

Barker,
Script,
434 κ.έ.

Proctor,
Greek,
99

Greek,
103-104

Proctor,
Greek,
104-106

σιμοποιήθηκε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1499 γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν *Σχολίων* τοῦ ν ἱκανδρου στὰ *Ἀλεξιφάρμακα* (περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Διοσκουρίδη). Ὡς πρότυπο αὐτὴ τὴ φορά, ὁ Ἄλδος ἐπέλεξε τὸ ὕφος γραφῆς τοῦ μ ουσούρου μᾶλλον, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση νὰ ἔλαβε ὑπ' ὄψιν καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ Ἰωάννη Γρηγορόπουλου. Ἡ τρίτη αὐτὴ γραμματοσειρά, ἡ πιὸ ἐπιτυχημένη τοῦ Ἄλδου, ἦταν σὲ χρῆση γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα καὶ ὑπῆρξε, μάλιστα, πρότυπο πολλῶν ἑλληνικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων ποὺ κόπηκαν στὴν εὐρώπη.

Osservazioni

Γιὰ τὴν τέταρτη ἀλδινὴ οἰκογένεια ἑλληνικῶν στοιχείων, ποὺ πρωτοχρησιμοποιήθηκε στὴν editio princeps *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, τὸ 1502, ἡ Emmanuela Quaranta ἀπέδειξε ὅτι ἀναμφίβολα ὁ σχεδιασμὸς βασίστηκε στὴ γραφὴ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἄλδου, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὸ χειρόγραφό του *Grammaticae Institutiones Graecae*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν μ ουσούρο μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1515.

Ἰμανουήλ Ρουσσωτᾶς (Ρουσσωτᾶς). ο ἰ μόνες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν κωδικογράφο ποὺ ὑπογράφει ὡς «Ἰμανουήλ Ρουσσωτᾶς» προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἐπιμελήθηκε καὶ ὑπογράφει. τ ὄνομα Ρουσσωτᾶς ἢ Ρουσσωτᾶς τὸ συναντᾶμε στὸ βυζαντινὸ «ὄνοματολόγιο» ἤδη ἀπὸ τὸν 14ο αἰώνα. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ μ ητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰσίδωρου Γλαβᾶ πρὸς τὸν Ἰωάννη Καρανηνό, οἱ Ρουσσωτᾶδες ἀναφέρονται στὶς οἰκογένειες τῆς Θεσσαλονίκης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα ὁ Ἰωάννης Ρουσσωτᾶς ἢ Καλοϊωάννης συγκαταλέγεται μεταξὺ αὐτῶν ποὺ διατελοῦν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τὸ διάστημα ποὺ ὁ τελευταῖος κατεῖχε τὸν δεσποτικὸ θρόνο τοῦ μ υστρά. Πιθανολογεῖται ὅτι ὁ Ἰμανουήλ γεννήθηκε στὴν Πελοπόννησο, καθὼς τὸ ὕφος τῆς γραφῆς του εἶναι ἀναγνωρίσιμο

σὲ πολλὰ χειρόγραφα καλλιγράφων πού ἔδρασαν ἐκεῖ (κώδικας Par. Gr. 2162). τὴν ἐποχὴ πού δρᾷ ὁ Ρουσσωτᾶς στὴν Πελοπόννησο, γύρω στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι ἀξιόλογοι κωδικογράφοι, πού ἐργάζονταν στὸν μυστρά, κυρίως, ὅπως ὁ νικόλαος μ ελαγχροινός, βεστιαρίτης καὶ γραμματικός τοῦ ποτὲ μ ωραίου καὶ τοῦ νικόλαου Ἐπάρχου.

Ἔχουν ἐντοπιστεῖ 21 χειρόγραφα πού βγήκαν ἀπὸ τὰ χέρια του, τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐντοπίσουμε τὶς διάφορες πόλεις ὅπου δραστηριοποιήθηκε ὁ Ρουσσωτᾶς, προτοῦ καταλήξει στὴ Βενετία (1465 καὶ μετὰ). Ὡστόσο, δὲν διαθέτουμε κανένα ἄλλο στοιχεῖο πού νὰ μᾶς διαφωτίζει γιὰ τὸν βίον του. Ἡ ὑπογραφή «Ἰμανουήλ» καὶ ὄχι ἡ βυζαντινὴ «Ἐμμανουήλ» δείχνει πὼς ἐπιθυμεῖ νὰ ἰταλοποιήσει τὸ ὄνομά του. Ὁ Ἀγαμέμνων τσελίκας, πού ἔχει ἀσχοληθεῖ εἰς βάθος μὲ τὸν ἐν λόγῳ καλλιγράφο, δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωση ὁ Ρουσσωτᾶς νὰ εἶχε ἐνταχθεῖ, ὅπως καὶ ὁ Καίσαρας Στρατηγός, στὸ οὐμανιστικὸ ἐργαστήρι τῆς μονῆς τοῦ S. Giovanni e Paolo, στὴ Βενετία, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τοῦ Ἰωακείμ τ ουριανοῦ. (Στοιχεῖα ἀπὸ ἀνέκδοτη μελέτη τοῦ Α. Τσελίκου.)

Οἱ Ἕλληνες συνεργάτες του

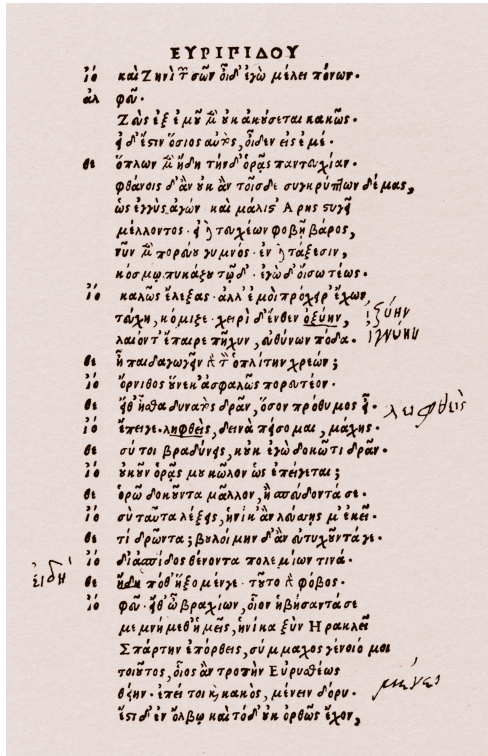
Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε συνολικὰ 75 τίτλους ἔργων ἑλλήνων κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων, στὰ ὁποῖα ὅμως συμπεριλαμβάνει καὶ γραμματικὰ δοκίμια, μονόφυλλα καὶ σειρές, ὅπως καὶ λατινικὲς μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων. τὶς περισσότερες ἐκδόσεις ἐπιμελήθηκαν φιλολογικὰ Ἕλληνες συνεργάτες του, ὅπως οἱ μ . μ ουσοῦρος, Ι. Γρηγορόπουλος, Δ. Δούκας, Ι. Δεκάδουος, ἀλλὰ καὶ οἱ Bolzanio, Leonicenso, Linacre, ὅπως καὶ ἄλλοι, πού συνέδραμαν στὴν πεντάτομη ἔκδοση τοῦ *Corpus Aristotelicum*.

*Χάρτα, Ι,
302-311,
316--342*

*Manoussakas,
Umanisti*

Μάρκος Μουσοῦρος

Στυλοβάτης τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου καὶ ὄχι μόνο, ὅπως ἔχουμε σημειώσει, ἦταν ὁ μάρκος μουσοῦρος, ὁ σημαντικότερος ἑλληνας φιλόλογος τῆς Ἀναγέννησης, περιώνυμος δασκαλος στοῦ Πανεπιστήμιου τῆς Πάντοβας, καλλιγράφος, σπουδαῖος συλλέκτης ἑλληνικῶν κωδίκων καὶ δεινὸς λατινιστής.⁷

24. Χειρόγραφες σημειώσεις πού ἀποδίδονται στὸν Μάρκο Μουσοῦρο, ἀπὸ τὴν ἔκδοση Εὐριπίδης, τ ραγωδία, 1503.

Γεννήθηκε στὴν Κρήτη, στὸν Χάνδακα μᾶλλον, γύρω στὰ 1470 καὶ τὰ πρῶτα του γράμματα διδάχθηκε στὴν Κρήτη, ἑλληνικὰ καὶ

λατινικά ἴσως, με συμμαθητὴ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο. Στὴν Ἰταλία ταξίδεψε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ νεαρὴ ἡλικία, συνοδευόμενος ἀπὸ τὸν πατέρα του καὶ τὸ 1486 ἐγκαταστάθηκε στὴ φλωρεντία, ἐπὶ λαυρέντιου τοῦ μεγαλοπρεποῦς. Στὴν πόλη τοῦ Ἄρνου λειτουργοῦσε πανεπιστημιακὴ σχολή, τὸ Studium, με ἔδρα τῶν ἑλληνικῶν, ποὺ ἐγκαινιάστηκε ἀπὸ τὸν μανουήλ Χρυσολωρᾶ τὸ 1397, καὶ τὴν ὁποίαν τότε κατεῖχε ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης. τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν σπουδὴν τοῦ μανουσούρου στὴ φλωρεντία δὲν τὰ γνωρίζουμε ἐπακριβῶς. εἰκάζεται ὅτι μαθήτευσε δίπλα στὸν Ἰανὸν λάσκαρη καὶ πῶς παρακολούθησε διαλέξεις του γύρω ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀρχαίους Ἕλληνες ἱστορικούς, ρήτορες καὶ τραγωδοὺς, ὅπως τοὺς Θουκυδίδη, Σοφοκλῆ καὶ Δημοσθένη. Ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, ἡ μαθητεία τοῦ μανουσούρου δίπλα στὸν λάσκαρη πρέπει νὰ διήρκησε ἕως τὸ 1490, ὅποτε ὁ τελευταῖος ταξίδεψε (1490 ἢ 1491) γιὰ λογαριασμὸ τοῦ λαυρέντιου τοῦ μεγαλοπρεποῦς στὴν Ἀνατολή –γιὰ ἀναζήτηση καὶ ἀγορὰ ἑλληνικῶν χειρογράφων, με σκοπὸ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ Βιβλιοθήκη τῶν μανεδίκων–, ἐνῶ ὁ μαθητὴς του παρέμεινε στὴ φλωρεντία ἕως τὸ 1493.

Ὁ μανουσῦρος προτοῦ ἐγκατασταθεῖ στὴ Βενετία καὶ συνεργαστεῖ μετὰ τὸν Ἄλδο, ἐπισκέφθηκε τὴ γενέτειρά του. Ἀπὸ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἐγκατάστασή του στὴ Βενετία σχετίζεται μετὰ τὴν πρόθεσή του νὰ συμπληρώσει τὴ γνώσιν του γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ γραμματεία γενικότερα καὶ νὰ ἐξασφαλίσει ἐργασία γιὰ τὰ πρὸς τὸ ζῆν.

εἶναι ἀσαφὲς πότε ἀκριβῶς ἄρχισε τὴ συνεργασία του μετὰ τὸν Ἄλδο, τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι τοῦ προσέφερε χεῖρα βοηθείας ἀπὸ τὸ 1494 περίπου καὶ συνέχισε νὰ συνεργάζεται μαζί του ὡς καὶ τὸν θάνατό του τὸ 1515.

Ἀπὸ τὸ 1515 ὁ μανουσῦρος ἀρχίζει κάποια μορφῆς συνεργασία μετὰ τὸν φλωρεντινὸ οἶκο τῶν Ἰούντα, ποὺ εἶχε παράρτημα καὶ στὴ

Γιαννακόπουλος,
Ἑλληνες Λόγιοι,
103-149

Müller,
Lascaris

Giunti, I,
71, 81

Βενετία, καρπὸς τῆς ὁποίας ἦταν ἡ ἔκδοση δύο βιβλίων μὲ τὴ φιλολογικὴ του ἐπιμέλεια: ἡ editio princeps τῶν Ἀλιευτικῶν τοῦ Ὀπριανοῦ (1515) καὶ τὰ Βουκολικὰ τοῦ Θεόκριτου (1515-16). Ἡ συνεργασία του μὲ τὸν φλωρεντινὸ ἐκδοτικὸ οἶκο δὲν ἔμελλε νὰ μακροημερεύσει καὶ τὸ 1516 ὁ μ ουσούρος ἐγκαταλείπει ὀριστικὰ τὴ Βενετία καὶ ταξιδεύει στὴ Ρώμη, ὅπου καὶ ἀπολαμβάνει ιδιαίτερες τιμὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Πάπα λ έοντα Ι΄, ὁ ὁποῖος τὸν διόρισε ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καθολικοῦ θρόνου τῆς μ ονεμβασίας. Ὁ Πάπας δὲν περιορίστηκε στὴ διάκριση αὐτὴ στὸ πρόσωπο τοῦ μ ουσούρου, ἀλλὰ φρόντισε νὰ ἀποκτήσει καὶ ἄλλες ἐκκλησιαστικὲς προσόδους ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ τῆς Ἱεράπετρας στὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο. ν ἂ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ἀπὸ τὸ 1516 εἶχε ἀρχίσει νὰ λειτουργεῖ στὴ Ρώμη καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο, μὲ πρωτοβουλία τοῦ Πάπα, ὅπου ὁ μ ουσούρος καὶ ὁ Ἰανὸς λ άσκαρης δίδασκαν ἑλληνικά. τὸ κύκνειο ἐκδοτικὸ καὶ μεταφραστικὸ ἔργο τοῦ μ ουσούρου στὴ Ρώμη εἶναι ἡ λατινικὴ ἀπόδοση ἑνὸς δοκιμίου ποῦ ἔγραψε ὁ Δημήτριος ὁ Πεπαγωμένος κατ' ἐντολὴ τοῦ αὐτοκράτορα μ ιχαήλ η΄ Παλαιολόγου, μιὰ θεραπευτικὴ ἀγωγή γιὰ τὴν ποδάγρα (*Περὶ ποδάγρας*). Ὁ μ ουσούρος ἀνέλαβε τὴ μετάφραση, παρακινούμενος ἀπὸ τὸν Ἰανὸ λ άσκαρη (ἔπασχε ὁ ἴδιος ἀπὸ τὴν ἀσθένεια αὐτὴ), πρὸς τιμὴν τοῦ προστάτη του καὶ ἐπισκόπου τοῦ Κόμο, Scaramuzza Trivulzio, ποῦ ὑπέφερε ἐπίσης ἀπὸ ποδάγρα. τὸ βιβλίον φέρει τὸν τίτλο *Libellus de Podagra* καὶ τυπώθηκε στὴ Ρώμη τὸ 1517.

Χάρτα, I,
343-344

Manoussacas,
Mort

Ἡ αἰτία γιὰ τὸν πρῶμο θάνατο τοῦ μ ουσούρου παραμένει ἄγνωστη, ἡ ἡμερομηνία ὅμως ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ ἀρχιερατικὸ ὑλικὸ ποῦ ἐντόπισε ὁ μ . μ ανούσακας στὴ μ αρκιανὴ Βιβλιοθήκη: Σάββατο πρὸς Κυριακὴ (24 πρὸς 25 Ὀκτωβρίου) τοῦ 1517 στὴ Ρώμη.

Ίουστίνος Δεκάδου

Συνεργάτης του Άλδου διετέλεσε και ο Ίουστίνος Δεκάδου, κερκυραῖος λόγιος πού γεννήθηκε γύρω στο 1472, για τις σπουδές του οποίου δεν γνωρίζουμε τίποτε, προφανώς όμως ήταν ἐπαρκῆς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς, ἀφοῦ ὁ Άλδος ἀναφέρεται, ἀπὸ τὸν Πρόλογο τοῦ τρίτου τόμου τοῦ Ἀριστοτέλη (1498), ἐγκωμιαστικά για τὴ συμβολή του στὴν ἔκδοσή του *Περὶ ζώων ἱστορίαι*.⁸

Ὁ Δεκάδου ἐπίσης ὑπῆρξε ἐπιμελητῆς τοῦ *Ψαλτηρίου* (περ. 1497), τοῦ μοναδικοῦ λειτουργικοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου πού ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν οἶκο τοῦ Άλδου, μαζί με τὸ βιβλίδιο: *Ἦραι τῆς ἀειπαρθένου*, πού τυπώθηκε ἐπίσης τὸ 1497. Ἀπὸ τὸν ἐμπνευσμένο Πρόλογο τοῦ *Ψαλτηρίου* ὁ Δεκάδου ἀναγγέλλει τὴν ἔκδοσή μιᾶς τρίγλωσσης *Πεντατεύχου* (ἑβραϊκά, ἑλληνικά, λατινικά), καὶ μολοντί ἡ προπαρασκευὴ ἦταν σὲ καλὸ δρόμο τὸ 1501 –εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ ἓνα τρίγλωσσο κείμενο–, ἡ ἔκδοσή δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ, παρόλο πού καὶ ὁ ἴδιος ὁ Άλδος τὴν εἶχε γνωστοποιήσει στὸν Conrad Celtis: «Vetus et novum Testamentum graece, latine & hebraice nondum impressi, sed parturio».

Δὲν διαθέτουμε στοιχεῖα για τὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δεκάδου. Ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ ἔπειτα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐντάχθηκε στὸν κύκλο τοῦ Πατριαρχείου. Ὁ Ίουστίνος ἀλληλογραφοῦσε μετὰ τὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη, μετὰ τὸν ὁποῖο διατηροῦσε φιλικὸς δεσμούς, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπιστολὴ τῆς ἀλληλογραφίας τους.

Ἰωάννης Γρηγορόπουλος

Ὁ ζηλωτῆς αὐτὸς τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, σημαντικὸς ἐργάτης τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας καὶ περιώνυμος

Legrand,
Bibliogr.,
I/1, 24

Renouard,
Annales,
321

καλλιγράφος, δραστηριοποιήθηκε στη Βενετία κυρίως. Γιός του Γεωργίου και της φωτεινής, αδελφός του μ ανουήλ Γρηγορόπουλου, γεννήθηκε στὸν Χάνδακα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς.⁹ μ ἀθήτευσε δίπλα στὸν Ἀρσένιο Ἀποστόλη στὴν Κρήτη καὶ προτοῦ μεταικήσει στὴ Βενετία, τὸ 1494, ἐξασκοῦσε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ κωδικογράφου, τὸ ὁποῖο καὶ συνέχισε ὡς τὸ 1498 περίπου, ὅποτε ἄρχισε

25. Ἀποψη τῆς πόλης καὶ τοῦ λιμανιοῦ τοῦ Χάνδακα (Ἡράκλειο), χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἐκδοση: J. von Sandrart, Kurtze Beschreibung von dem Ursprung..., Νυρεμβέργη 1686.

τὴ συνεργασία του μὲ τοὺς νικόλαο Βλαστὸ καὶ Ζαχαρία Καλλιέργη. Ὁ Γρηγορόπουλος καλλιέργησε στενοὺς δεσμοὺς φιλίας μὲ τὸν μ ἄρκο μ ουσούρο (συμμαθητὴ καὶ κουνιάδο του) καὶ τὸν δάσκαλό του Ἀποστόλη, καὶ ἡ φήμη του στοὺς ἐκδοτικούς κύκλους, λόγω τῆς ἄριστης γνώσης τῆς ἐλληνικῆς φιλολογίας μᾶλλον, ἦταν ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον ἀκόμη καὶ οἱ ἀνταγωνιστὲς τοῦ Ἄλδου, Giovanni Bissoli, Benedetto Mangio, Bartolomeo Pelusio καὶ Gabriele Bracci, ἐπιχείρησαν, μάταια ὅμως, νὰ τὸν ἐντάξουν στὸ δυναμικὸ τοῦ νεοσύστατου τυπογραφείου τους στὴ Βενετία.

Χάρτα, I,
232-233

Στὸ τυπογραφεῖο τῶν Βλαστοῦ καὶ Καλλιέργη ἐργάσθηκε ὡς διορθωτῆς, ἀντιβάλλοντας τὰ χειρόγραφα μὲ τὸ στοιχειοθετημένο κείμενο, ἔτσι ἀκριβῶς ὅπως ἀναφέρεται καὶ στὸν κανονισμό τῆς ν εακαδημίας, δηλαδὴ ὡς «φυλῆς διορθωτῆδος». Ὁ Γρηγορόπουλος δὲν μνημονεύεται σὲ κανέναν ἀφιερωτικὸ Πρόλογο τοῦ Ἄλδου, οὔτε καὶ στὴν ἀλληλογραφία του, καὶ φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα ἄρχισε νὰ διδάσκει στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβας: ὁ Johann Cuno παρακολούθησε παραδόσεις του γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη τὸ 1504. Ἐκτοτε χάνονται τὰ ἴχνη του, ὁ μ . μ ἀνούσακας πιστεύει ὅτι ἐπανῆλθε στὴ γενέτειρά του καὶ ζοῦσε ἀκόμη τὸ 1508, κρίνοντας ἀπὸ τὴ γραφὴ τῆς διαθήκης τῆς μ αρίας Στεφανοπουλίνας, ποὺ προσομοιάζει μὲ αὐτὴν τοῦ Ι. Γρηγορόπουλου.

Χάρτα, I,
377-379

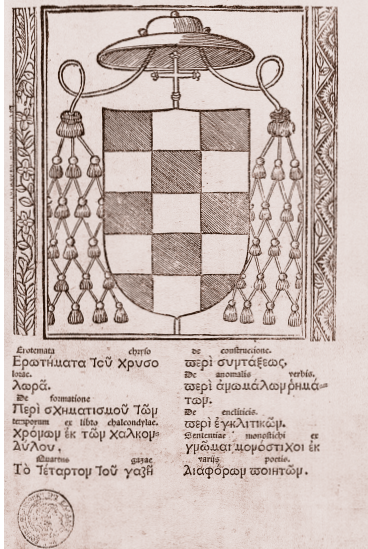
Δημήτριος Δούκας

Σημαντικὸς συνεργάτης τοῦ Ἄλδου ἦταν καὶ ὁ Δημήτριος Δούκας (Δουκάς), ποὺ γεννήθηκε, πιθανότατα, στὸν Χάνδακα τῆς Κρήτης, ἴσως γύρω στὸ 1480.¹⁰ Δὲν γνωρίζουμε τίποτα γιὰ τὰ νεανικά του χρόνια, οὔτε γιὰ τοὺς δασκάλους του, ἀναφέρεται πρώτη φορὰ σὲ διαθήκη ποὺ συντάχθηκε στὸν Χάνδακα τὸν ν οέμβριο τοῦ 1500 καὶ ὁ ἴδιος ὑπαινίσσεται, στὸν Πρόλογο τῆς *Πολύγλωττου Βίβλου* τοῦ καρδινάλιου Ximenes, πῶς εἶχε ταξιδέψει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα ἐγκαθίσταται στὴ Βενετία καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1508 ἐντάσσεται στὸ δυναμικὸ ποὺ στελέχωσε τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο τοῦ μ ἀνούτιου.

Γιαννακόπουλος,
Ἑλληνες Λόγιοι,
197-223

Ὁ Ἄλδος τοῦ ἐμπιστεύεται τὴν προετοιμασία τῆς ἔκδοσης τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων*, στὴν ὁποία ἐκτὸς ἀπὸ γυμνάσματα καὶ λόγους σπουδαίων ρητόρων συμπεριλαμβάνεται καὶ ἡ editio princeps τῆς *Ποιητικῆς* τοῦ Ἀριστοτέλη. φαίνεται ὅτι οἱ φιλολογικὲς γνώσεις τοῦ Δούκα ἦταν ἄριστες, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ ὅτι συμβουλεύει μὲ

ἐπιστολή του τὸν μ ουσούρο, πὸ τότε δίδασκε στήν Πάντοβα, νὰ περιλάβει στίς παραδόσεις του καὶ τὴ *Ρητορικὴ* τοῦ Ἑρμογένη, διατριβὴ μὲ μεγάλη ἐπίδραση κατὰ τὴν Ἀναγέννηση, κυρίως ἀπὸ τότε πὸ ὁ Γεώργιος τραπεζούντιος εἶχε προβάλλει τὴν τέχνη τοῦ ρήτορα αὐτοῦ ἀπὸ τὴν τ' αὐτὸ στὸ σπουδαῖο ἔργο του *Rhetoricorum libri V*, πὸ εἶναι βασισμένο στὴ βυζαντινὴ ρητορικὴ.¹¹

26. Σελίδα τίτλου τῆς ἔκδοσης: Μακρινὸς Χρυσολωρᾶς, Ἐρωτήματα, Ἀλκαλά, Guillermo de Brocar, 1514.

Legrand,
Bibliogr., I/1,
118-120 (41),
120-121 (42)

ἑλληνικῶν βιβλίων, στὸ πλαίσιο τῆς ἐκεῖ διδασκαλίας του, ὅπως τὰ *Ἐρωτήματα* τοῦ μ ανουήλ Χρυσολωρᾶ καὶ *Τὰ καθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον* τοῦ μ ουσαίου, χρονολογημένα τὸ 1514.

Ἡ σημαντικότερη συμβολὴ τοῦ Δούκα στὴ διάδοση τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων στήν Ἰσπανία δὲν ἦταν ἡ πανεπιστημιακὴ διδασκαλία του, ἀλλὰ ἡ συμμετοχὴ του στὴν ἔκδοση τῆς *Πολυγλώττου Βίβλου* – τοῦ ἀνατέθηκε ἡ ἐπιμέλεια τοῦ πρωτοτύπου τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, δηλαδὴ στὰ ἑλληνικά. Ὁ Δούκας φαίνεται ὅτι ἔξακο-

Παράλληλα μὲ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἑλλήνων ρητόρων*, ὁ Δούκας ἐπιμελεῖτο καὶ τὰ *Ἠθικά (Moralia)* τοῦ Πλούταρχου, πὸ κυκλοφόρησαν τὸ 1509. μ ετὰ τὴν τελευταία αὐτὴ ἔκδοση, καὶ λόγω τῆς διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν τοῦ οἴκου τοῦ Ἄλδου, ὁ Δούκας μετόικησε στήν Ἰσπανία καὶ ἐντάχθηκε στὸν λόγιο κύκλο τοῦ καρδινάλιου Francesco Ximenes de Cisneros. Προσλαμβάνεται ὡς καθηγητῆς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸ νεοϊδρυθὲν Πανεπιστήμιο τῆς Ἀλκαλά καὶ συμμετέχει στὸν ἐκδοτικὸ σχεδιασμὸ γιὰ τὴν ἐκτύπωση

λούθησε να διδάσκει στο Πανεπιστήμιο της Άλκαλα και μετά την κυκλοφορία της *Πολυγλώττου Βίβλου*, αφού αναφέρεται στις μισθοδοτικές καταστάσεις ως τον Οκτώβριο του 1517. Έκτοτε όμως, δεν διαθέτουμε πληροφορίες για τα σχέδιά του, και καθώς ο Άλδος είχε αποβιώσει από το 1515, ο Δούκας επέλεξε για άγνωστους λόγους να εγκατασταθεί τελικά στη Ρώμη, το 1526. Εκεί φέρεται ως εκδότης του βιβλίου *Αί θείαι λειτουργίαι του Αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου, Βασιλείου του Μεγάλου και ή των προηγιασμένων Γερμανού Αρχιεπισκόπου*, για το οποίο χρησιμοποίησε τυπογραφικό ύλικό που ανήκε στον Ζαχαρία Καλλιέργη, όπως και άλλο. Ο Δούκας μνημονεύεται για τελευταία φορά το 1527, ως «δημόσιος καθηγητής» της ελληνικής στη Ρώμη, διορισμένος από τον πάπα Κλήμεντα Ζ΄.

Χάρτα, I,
410

Ιωάννης Ρώσος

Ένας ακόμη Έλληνας που ξεκινάει τους τυπογραφικούς κύκλους της Βενετίας ήταν και ο καλλιγράφος Ιωάννης Ρώσος. Πρόκειται για τον σπουδαιότερο Έλληνα καλλιγράφο της Αναγέννησης, που γεννήθηκε στον Χάνδακα και εντάχθηκε από μικρή ηλικία μάλλον στον κλήρο. Αναμείχθηκε μάλιστα σε εκκλησιαστικά ζητήματα της Επισκοπής του Χάνδακα, ακόμη και στην υπόθεση του Κληροδοτήματος του καρδινάλιου Βησσαρίωνα, ενώ παράλληλα άρχισε την κωδικογραφική του δραστηριότητα.

τ σελίκας,
Ρώσος

ο ι άπαρχές τής ένασχόλησής του με την καλλιγραφία έντοπίζονται στη Βενετία το 1449 και εκεί εργάζεται έως το 1455, όποτε ταξιδεύει στη Ρώμη με σκοπό να εργασθεί για λογαριασμό του καρδινάλιου Βησσαρίωνα. Ο Ρώσος δεν παρέμεινε στον κύκλο τής Ακαδημίας του Έλληνα καρδινάλιου, αλλά επισκέφθηκε διάφορα ούμανιστικά κέντρα τής Ιταλίας, όπως τήν μ πολόνια και

Staikos,
Printing

τή φλωρεντία, προσφέροντας τήν καλλιτεχνική του εργασία. Από τὸ 1495 περίπου ἐπανέρχεται μᾶλλον στὴ Βενετία, γιὰ νὰ συμμετάσχει στὴν προπαρασκευὴ τῆς μνημειώδους ἔκδοσης τοῦ *Μεγάλου Ἑτυμολογικοῦ* (ν. Βλαστός - Ζ. Καλλιέργης, 1499). μ ἐ τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν τοῦ κρητικοῦ τυπογραφείου τῶν Βλαστοῦ καὶ Καλλιέργη, τὸ 1500, φαίνεται ὅτι ἔδωσε χεῖρα βοήθειας στὸν τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Ἄλδου, ἐπιμελούμενος, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ τὸ χειρόγραφο *Νεακαδημίας Νόμος*.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Μουσούρου στὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου

Χάρτα, I,
318-342

Ferreri,
Musuro,
112-131

Ferreri,
Musuro,
93-234

Ἡ πρώτη περίοδος συστηματικῆς συνεργασίας τοῦ Ἄλδου μ ἀνούτιου μὲ τὸν μ ουσούρο στὴ Βενετία ὀριοθετεῖται χρονικὰ ἀπὸ τὸ 1497 (ἔκδοση τοῦ *Λεξικοῦ* τοῦ Giovanni Crastoni) ὡς τὸ 1499 ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1500, μὲ τὴν ἔκδοση τῶν *Ἐπιστολῶν διαφόρων, φιλοσόφων...* Ἡ ἔκδοση τοῦ μ ουσαίου ἀπὸ τὸν μ ουσούρο, ἢ ἡ ὅποια συμμετοχὴ του, ἔχει καθαρὰ συμβολικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον γνωρίζουμε ὅτι ἐγκατέλειψε τὴ Βενετία πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1495, γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν Κρήτη, ἀπὸ ὅπου ἐπανῆλθε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1497. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα σκοπὸς τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ νὰ ἦταν ἡ συγκέντρωση χειρόγραφου ὑλικοῦ γιὰ τὰ μελλοντικὰ ἐκδοτικὰ σχέδια τοῦ Ἄλδου. Στὴ διάρκεια τῶν τριῶν αὐτῶν περίπου χρόνων (1497-1499/1500), ὁ μ ουσούρος ἐπιμελήθηκε τρεῖς τουλάχιστον ἐκδόσεις τοῦ ἀλδινοῦ τυπογραφείου: τὸ προαναφερθὲν *Dictionarium graecum* τοῦ Crastoni (1497), τὶς *Κωμωδίες* τοῦ Ἀριστοφάνη (1498) καὶ τὸ *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων, ρητόρων, σοφιστῶν* (1499). Παράλληλα, συμμετεῖχε στὴν πραγμάτωση τοῦ ὀράματος τοῦ ν κόλαου Βλαστοῦ καὶ τοῦ Ζαχαρία Καλλιέργη νὰ ἐδραιώ-

σουν ένα αποκλειστικά ελληνικό τυπογραφείο στην Ίταλία. Στην πρώτη μνημειώδη έκδοσή τους, τὸ *Μέγα Ἐτυμολογικόν* (1499), προτάσσονται δύο σημειώματα τοῦ μ ουσοῦρου.

Χάρτα, I,
379

τὸν Ἰούλιο τοῦ 1499 ὁ μ ουσοῦρος διέκοψε τὴ συνεργασία του μὲ τὰ τυπογραφεία τοῦ Ἄλδου καὶ τῶν Βλαστοῦ - Καλλιέργη καὶ ταξίδεψε στὴ φερράρα γιὰ νὰ συναντήσῃ τὸν Niccolò Leoniceo, ζακουστό θεράποντα τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης καὶ κάτοχο σημαντικῆς συλλογῆς χειρογράφων. Σκοπὸς του ἦταν νὰ διαπιστώσῃ τὶς προθέσεις τοῦ Leoniceo γιὰ τὴν πώληση ἑνὸς χειρογράφου τῆς *Θεραπευτικῆς* τοῦ Γαληνοῦ, ποὺ θὰ χρησίμευε ὡς πρότυπο γιὰ τὴν ἔκδοση τὴν ὁποία προγραμματίζαν ὁ Βλαστός καὶ ὁ Καλλιέργης.

μ ανούσακας,
Πατρινέλης,
Αλληλογρ.,
181-184
(ἀρ. 10, 11)

Ὁ μ ουσοῦρος παρέμεινε στὴ φερράρα περίπου τρεῖς μῆνες καὶ στὴ συνέχεια, χωρὶς προφανὴ λόγους, ἀντὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ Βενετία, ἐγκαταστάθηκε στὴν κοντινὴ πόλη Κάρπι (1499 ἢ ἀρχὲς τοῦ 1500). Ἐκεῖ ἄλλαξε τελείως τρόπο ζωῆς, ἐγκατέλειψε τὸν κόσμον τοῦ τυπογραφείου καὶ ἀνέλαβε παιδαγωγὸς, πνευματικὸς σύντροφος κατὰ κάποιον τρόπο, τοῦ πρίγκιπα Alberto Pio – θέσῃ τὴν ὁποία κατεῖχε παλαιότερα ὁ Ἄλδος. Ὁ μ ουσοῦρος στὸ νέο του περιβάλλον διῆγε ἡσυχὸ βίον, καθὼς τὰ καθήκοντά του δίπλα στὸν πρίγκιπα τὸν ἀπασχολοῦσαν λίγες ὥρες τῆς ἡμέρας καὶ ἔτσι διέθετε χρόνον γιὰ νὰ διεκπεραιῶνῃ τρέχοντα διαχειριστικὰ ζητήματα τοῦ κτήματος ποὺ τοῦ εἶχε δωρίσει ὁ ἡγεμόνας τοῦ Κάρπι. Παράλληλα ὁμως ἀσχολιόταν μὲ τὴ μελέτη καὶ ταξινόμηση τῆς πλούσιας βιβλιοθήκης τοῦ Alberto Pio, ἡ ὁποία, ἐμπλουτισμένη μὲ σπάνιους ἑλληνικοὺς κώδικες τῆς συλλογῆς τοῦ Giorgio Valla, παρουσίαζε ἰδιαίτερον φιλολογικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Κρήτα φιλόλογον.

Νεακαδημίας Νόμος

τὸ φιλόδοξο πρόγραμμα τοῦ Ἄλδου νὰ ἐκδώσει ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερα ἔργα τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς γραμματείας, σὲ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἄγγιζε τὰ ὅρια τοῦ ἀνέφικτου, πρέπει νὰ δημιουργήσῃ ἀπὸ νωρὴς τὴν ἀνάγκη οὐσιαστικῆς ὀργάνωσης τοῦ τυπογραφείου του.¹² τὸ πρόβλημα δὲν ἐπικεντρωνόταν μόνο στὰ πολλαπλὰ φιλολογικὰ προβλήματα, ποὺ ἀπαιτοῦσαν ταχεῖα καὶ ἔγκυρη λύση, ἀλλὰ καὶ στὸν συντονισμό στοιχειοθετῶν, διορθωτῶν καὶ τεχνικῶν ποὺ χειρίζονταν τὶς πρέσες. Ἔτσι ὁ Ἄλδος συγκρότησε μίαν ἐπιτροπή, μέλη τῆς ὁποίας ἦταν κυρίως λόγιοι ποὺ ἐργάζονταν κοντὰ του.

τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου λειτουργοῦσε ὑποδειγματικά, καὶ ἡ προσωνομία «νεακαδημία» ἀπέβλεπε μᾶλλον στὸ νὰ δοθεῖ ἀκαδημαϊκὴ ταυτότητα στὸν τρόπο λειτουργίας του. Ἐξάλλου, ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἐκδόσεών του καὶ ἡ ἔγκυρη φιλολογικὴ ἐπιμέλεια τῶν κλασικῶν κειμένων προσεῖλκυσαν, ὅπως ἦταν φυσικό, πλῆθος στοχαστῶν γύρω του. εἶχε γίνῃ πλέον κοινὸς τόπος ὅτι ἀκόμη καὶ μίαν σύντομη παραμονὴ στὸ ἐκδοτικὸ κέντρο τοῦ Ἄλδου ἦταν ἀπαραίτητη ἐμπειρία γιὰ ὅσους ἐπιθυμοῦσαν νὰ γνωρίσουν τὸν κόσμον τῆς τυπογραφίας καὶ τοὺς ἐκδοτικοὺς μηχανισμοὺς τῆς κυκλοφορίας ἀξιόπιστων ἀντιτύπων ἔργων τῆς κλασικῆς γραμματείας. Κατὰ τὴν ἰταλικὴ Ἀναγέννηση ὁ ὅρος «ἀκαδημία» εἶχε μεγάλη ἀπήχηση στὸ καλλιεργημένο κοινὸ καὶ σχετιζόταν ἔντονα μὲ τὴν ἰδανικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ ὕφος τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνα. Ἔτσι, ὁ Ἄλδος προσέδιδε ἀκαδημαϊκὸ κύρος στὶς ἐκδόσεις του καὶ ἔκανε εὐρύτερα γνωστὴ τὴν ποιότητα τῶν ἐργασιῶν του, ἐνῶ παράλληλα προετοίμαζε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐπέκταση τῶν δραστηριοτήτων του.

Ἡ ὑπαρξὴ τῆς νεακαδημίας γίνεται γνωστὴ πρώτη φορὰ ἀπὸ

τὸν Πρόλογο τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ (1502), καὶ νὰ τονί-
σουμε ἐδῶ ὅτι ἡ λειτουργία της ἀφοροῦσε θέματα ποὺ εἶχαν νὰ κά-
νουν μὲ τὴν ἑλληνικὴ γραμματεία καὶ μόνο, καθὼς σὲ καμιὰ λατι-
νικὴ ἔκδοση, δὲν γίνεται μνεία της. Ὁ Ἄλδος ἀπευθυνόμενος στὸν
Ἰανὸ λ ἄσκαρη, γράφει:

ὅταν τὰ ὀμιχλώδη κρύα βράδια ἔβρισκαν τὰ μέλη τῆς ν εακαδη-
μίας καθισμένα σὲ ἡμικύκλιο γύρω ἀπὸ τὸ τζάκι, κι ἀνάμεσά μας
καὶ ὁ μ ουσουῖρος [ὁ μ ουσουῖρος κατοικοῦσε τότε στὸ Κάρπι], συ-
χνὰ γινόταν λόγος γιὰ σένα...

OAME, I, 61-62

Στὸν κολοφώνα ἐπίσης τῆς ἴδιας ἔκδοσης ἀναγράφεται «Venetiis
in Aldi Romani Academia», καὶ ἔκτοτε, γιὰ δύο περίπου χρόνια

Ενετίησι παρ' Αλδῶ τῷ Ρωμαίῳ, οὐ
μὴν γε ἄνευ προνομίου, Χιλιοστῷ Πεντακοσιοστῷ
δευτέρῳ, Μαιμακτηριῶνος τεσσαρεσκαίδεκάτῃ . | Venetiis
in Aldi Romani Academia mense Augu=|sto · M · DII · |

27. UCLA, I, 68(48).

(ὡς τὸ 1504) ὅλα τὰ βιβλία του φέρουν τὸ διακριτικὸ τῆς ν εακα-
δημίας, καὶ ἀργότερα περιστασιακὰ, ὅπως ἡ ἔκδοση τῶν *Ἰδῶν* τοῦ
Πινδάρου τὸ 1513. Ὑπάρχει βέβαια ὁ κανονισμὸς της (ν ε α Κα Δη -
μ Ια Σ ν ο μ ο Σ), ποὺ δὲν φωτίζει ὅμως καθόλου τὸ σχετικὸ ζήτημα.
Στὸ μοναδικὸ αὐτὸ ντοκουμέντο καταγράφονται τὰ ἑπτὰ ἰδρυτικὰ
μέλη καὶ ἡ ὑποχρέωσή τους νὰ μιλοῦν ἑλληνικά –ὀρίζοντας μάλι-
στα καὶ πρόστιμο γιὰ κάθε παράβαση–, ἐνῶ δηλώνεται ὅτι νέα μέ-
λη εἶναι εὐπρόσδεκτα ἐφόσον συμμορφώνονται μὲ αὐτὸν τὸν ὄρο.
Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ν εακαδημίας καὶ τὸν τρόπο
λειτουργίας της, ὁ κανονισμὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι

Lowry,
Aldus,
199-201

ἀποτελεῖ ὅτιδήποτε ἄλλο πέρα ἀπὸ τὴν ἔκφραση ἐνθουσιασμοῦ μιᾶς μικρῆς παρέας μὲ ζωερὴ διάθεση: «ἀλλ' ἀνδράσι πρεπόντως τοῖς τὴν νεακαδημίαν ὄνειροπολοῦσιν ἤδη καὶ πλατωνικῶς μικροῦ δεῖν καὶ κατασκευάσασιν αὐτήν».

Ὁ *Νεακαδημίας Νόμος* διασώζεται σὲ ἓνα μοναδικὸ ἀντίτυπο τῆς Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, τὸ ὁποῖο παραθέτουμε παρακάτω. Ἰδρυτικὰ μέλη τῆς ἀναφέρονται ὁ Ἄλδος, μὲ τὴν ἐπωνυμία «Καθοδηγητής»· ὁ Scipione Forteguerra, «φυλῆς Ἀναγνωστίδος»· ὁ Ἰωάννης ὁ Κρητικός, «φυλῆς Διορθωτίδος» (πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Γρηγορόπουλο, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Ρῶσος)· ὁ Giovanni Battista Egnazio, «φυλῆς Ἱεροπρεπίδος»· ὁ Paolo Canal, «φυλῆς εὐγενετίδος», ἐξαιτίας τῆς εὐγενικῆς καταγωγῆς του· ὁ Hieronymo Menocchio, «φυλῆς Θεραπευτίδος», ἐξαιτίας τῶν ἰατρικῶν γνώσεών του, καὶ ὁ Francesco Rosetto, «φυλῆς Διδασκαλίδος».

Μέλη τῆς Ἀκαδημίας

Alde,
441-470

Ὁ Firmin-Didot ἔχει καταρτίσει ἓναν κατάλογο ἀπὸ τριάντα, τουλάχιστον, τακτικὰ μέλη πού πλαισίωσαν τὴν νεακαδημία, ἐνῶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ὅπως ὑποστηρίζει, διακεκριμένοι λόγιοι ἀνακηρύσσονταν ἐπίτιμα μέλη καὶ εἶχαν ἔτσι τὴ δυνατότητα νὰ παρακολουθοῦν τὶς συνεδριάσεις. Ὡστόσο οὔτε στὸν *Νεακαδημίας Νόμο* οὔτε ἄλλοῦ ὑπάρχουν ἀποχρῶσες ἐνδείξεις πού νὰ ἐπιτρέπουν ἀνάλογες ὑποθέσεις. Ὁ Ἄλδος φιλοδοξοῦσε ἡ Ἀκαδημία του νὰ ἐδραιωθεῖ ὡς πνευματικὸς θεσμὸς στὴ Βενετία καὶ στὸν Βορρὰ γενικότερα καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀπευθύνθηκε στὸν αὐτοκράτορα μ' αἰμιλιανὸν α', προκειμένου νὰ ἐπικυρώσει τὴ λειτουργία τῆς μὲ αὐτοκρατορικὴ βούλλα. Ὡστόσο κάτι τέτοιο δὲν συνέβη ποτὲ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του, τὸ 1515, ἡ νεακαδημία διαλύθηκε.

Donati,
Seconda

Άναστολή τῆς λειτουργίας τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἄλδου

οἱ ἐπεκτατικὲς τάσεις τῆς Βενετίας στὸν ἰταλικὸ χῶρο ὑποχρέωσαν πολλὰς ἀπειλούμενες πόλεις, ὅπως τὸ μιλάνο, ἡ φερράρα καὶ τὸ Κάρπι, νὰ συνάψουν συμμαχίες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν αὐτονομία τους. Ἔτσι, δημιουργήθηκε ἕνας πανευρωπαϊκὸς συνασπισμὸς στὸν ὁποῖο συμμετεῖχε ἡ Γαλλία, ἡ Ἰσπανία, ἡ Ἁγία Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἡ φλωρεντία καὶ τὸ Βατικανό. Ἡ συμμαχία αὐτὴ ἀπειλοῦσε οὐσιαστικὰ πλέον τὴ Γαληνοτάτη καὶ τὴν ἀνάγκασε νὰ στραφεῖ, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν, στὴν προετοιμασία τῆς πολεμικῆς μηχανῆς. Ἄλλοτε, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐκρηκτικῆς καὶ ἀνασφαλοῦς ἀτμόσφαιρας ποὺ δημιουργήθηκε, ὁ Ἄλδος ἐγκατέλειψε τὴ Βενετία τὸν μῆνα τοῦ 1509, ἀποσύρθηκε στὴ φερράρα καὶ ἄφησε πίσω του ὡς διαχειριστὴ τοῦ τυπογραφικοῦ του οἴκου, καὶ ὄχι μόνον, τὸν πεθερὸ τοῦ Andrea Torresani. Τὴν ἴδια χρονιά ἐκλείσει καὶ τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Πάντοβας καὶ ὁ μισοσούρος ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πόλιν (Ἰούνιος 1509) καὶ νὰ βρεῖ ἀσφαλέστερο καταφύγιον στὴ Βενετία. Ὁ Ἄλδος ἐπιχείρησε νὰ μεταφέρει τὸν ἐκδοτικὸν οἶκον καὶ τὴν Ἀκαδημία του στὴ Βιέννη, ἀνεπιτυχῶς ὅμως, καὶ ἔτσι, προκειμένου νὰ διασφαλίσῃ τὴν κτηματικὴν του περιουσίαν ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομικοὺς, ἔφυγε τελικὰ ἀπὸ τὴ Βενετία, ὅπου δὲν ἐπανῆλθε παρὰ τὸ 1512.

Ἐπαναλειτουργία τοῦ Οἴκου του

τὸ 1512, ἔπειτα ἀπὸ σύντονας πιέσεις καὶ μὲ τὴν ἐπιμονὴ κυρίως τοῦ Andrea Navagero, τοῦ Giovanni Giocondo καὶ τοῦ μισοσούρου, ὁ Ἄλδος πείστηκε τελικὰ νὰ ἐνεργοποιήσῃ καὶ πάλιν τὸν ἐκδο-

τικό του ο ἴκο. μ ἐ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Βενετία, ἐντυπωσιάζεται ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἀφοσίωση καὶ προσήλωση ποὺ ἔδειξαν οἱ πολῖτες τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας στὶς τέχνες καὶ τὶς ἐπιστῆμες, ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου, καὶ μιλώντας μὲ θαυμασμό γιὰ τὴν πόλη τῶν δόγηδων, δὲν δίστασε νὰ τὴν ἀποκαλέσει «μία ἄλλη Ἀθήνα».

Ὁ μ ουσουῖρος ἐπανακάμπει στὸν οἶκο τοῦ Ἄλδου, καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὶς τέσσερις σημαντικὲς καὶ χρονοβόρες ἐκδόσεις ποὺ τοῦ ἐμπιστεύτηκε (*Ἀλέξανδρος Ἀφροδισιεύς*, 1513· *Πλάτων*,

28. Ὁ *Andrea Navagero*, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἐκδοση: *N. Reusner, Icones sive Imagines vivae...*

1513· *Ἡσύχιος*, 1514, καὶ *Ἀθήναιος*, 1514), χωρὶς νὰ ὑπολογίζουμε ὅσες ἦταν σὲ προπαρασκευαστικὸ στάδιο καὶ κυκλοφόρησαν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου, ὅπως τὸ *Ἑλλάδος Περιήγησις* τοῦ Πausanias, πρέπει νὰ ἐργάστηκε μὲ πρωτοφανὴ ἐνεργητικότητα.

τὸν φεβρουάριο τοῦ 1515 ὁ Ἄλδος ἀποβιώνει σὲ ἡλικία 63 ἐτῶν καὶ ὁ πνευματικὸς κόσμος τῆς Δύσης χάνει τὸν κυριότερο καὶ ἀξιότερο ἐκπρόσωπο τῆς διάδοσης τῆς ἑλληνικῆς σκέψης μέσω τῆς τυπο-

γραφίας. Ἡ βιβλιοθήκη του πρέπει νὰ ἦταν πλουσιότατη, ἰδίως σὲ ἑλληνικοὺς κώδικες, καὶ θὰ περιεῖχε βέβαια ὅλες τὶς ἐκδόσεις του, καθὼς καὶ προγενέστερες. Ὁ Ἐρασμος ἀποκάλεσε τὸ ἐργαστήρι τοῦ Ἄλδου «σπίτι θησαυρό», ἀναφερόμενος προφανῶς καὶ στὴ βιβλιοθήκη τῶν ἄλλων λογίων ποὺ διέτριβαν ἐκεῖ. μ ἰα εἰκόνα γιὰ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἄλδου μπορούμε νὰ σχηματίσουμε ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ πρέσβη τῆς μ ἀντοβας, ὁ ὁποῖος τὸ 1580 δήλωσε: «μίλησα σή-

μερα τὸ πρῶι μὲ τὸν Master Aldo Manuzio, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενά του, ἔχει μία ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες βιβλιοθηκὲς ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε κάθε λόγιος, ἀκόμη καὶ πρίγκιπας». Χαρακτηριστικά, ὅταν πέθανε ὁ Ἄλδος ὁ νεότερος, τὸ 1597, ἡ συλλογὴ του ἀριθμοῦσε 343 χειρόγραφα καὶ 1.564 ἐκδόσεις, ὡστόσο δὲν γνωρίζουμε πόσα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ ἀνήκαν στὸν Ἄλδο.

τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου συνέχισε τὴ λειτουργία του ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ συνεταίρου καὶ πεθεροῦ του Andrea Torresani d'Asola. Ὁ Torresani d'Asola, μὲ περγαμηνὲς στὸν κόσμον τῆς τυπογραφίας καὶ μὲ ἐπιτυχημένο παρελθὸν γύρω ἀπὸ τὰ ἐκδοτικὰ προγράμματα, συνέχισε στὸ ἴδιο πνεῦμα τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του, χωρὶς ὅμως οἱ ἐκδόσεις του νὰ ἔχουν τὴν αἴγλη τῶν ἀντίστοιχων τοῦ Ἄλδου, ἐνῶ διαφοροποίησε καὶ τὸν ἐκδοτικὸ του προσανατολισμό. τὸν ἀπασχολοῦσε κυρίως ἡ ἐμπορικὴ ἀπήχησιν τῶν ἐκ-

δόσεών του καὶ προσανατολίστηκε σὲ θέματα ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφάλιζαν μεγάλα «τραβήγματα» καὶ ἄμεση ἀπορρόφηση τῶν βιβλίων του ἀπὸ τὴν ἀγορά. τὸν οὐκ ἐμβρίο τοῦ 1515 ὁ μ ουσσοῦρος, ἐκπληρώνοντας τὴν ἐπιθυμία τοῦ Ἄλδου, ἐξέδωσε τὴν ἑλληνικὴ γραμματικὴ ποὺ ὁ τελευταῖος εἶχε συντάξει. φ ὀρος τιμῆς λοιπὸν πρὸς τὸν Ἄλδο, ποὺ στάθηκε πιστὸς φίλος τοῦ μ ουσσοῦρου καὶ ιδεώδης συνεργάτης του γιὰ εἴκοσι περίπου χρόνια, ἡ *Γραμματικὴ* κυκλοφόρησε μὲ ἑλληνικὰ σχόλια καὶ ἕναν Πρόλογο ποὺ ἀπευθυνόταν στὸν διάσημο Γάλλο συλλέκτη βιβλίων Jean Grolier.

29. Τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Federico Torresano, ἀπὸ τὴν ἐκδόσιν: Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Ἐρωτήματα, Βενετία 1539.

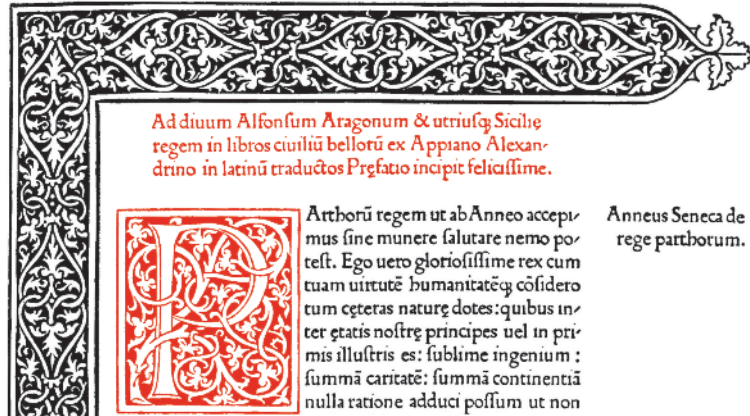
Bertolotti,
Varietà

Lowry,
Aldus,
60-61

Cataldi-Palau,
Asola

Ἡ τυπογραφικὴ παράδοση τῆς Βενετίας

Ὅταν ὁ Ἄλδος ἄρχισε νὰ συγκεντρώνει ὑλικό, γιὰ νὰ ξεκινήσει τὴ συστηματικὴ ἔκδοση ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν βιβλίων, δὲν εἶχε τὰ ἀπαιτούμενα οἰκονομικὰ μέσα καὶ σίγουρα δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ὑπολογίσει τὸ τεράστιο κόστος τῆς φιλολογικῆς ἐργασίας ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ ἔκδοση τῶν ἑλλήνων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων κυ-

30. Appianus, *Historia Romana*, Βενετία 1477.

ρίως, προκειμένου νὰ ἔχουν τὰ ἐχέγγυα τῆς ἀξιοπιστίας. Ὑπὸ τὸ πρίσμα αὐτό, δὲν τὸν ἀπασχολοῦσαν οἱ «πολυτελεῖς» ἐκδόσεις οὔτε προτίθετο νὰ συνεχίσει ἢ νὰ ἀνταγωνιστεῖ παλαιότερους τυπογραφικούς οἴκους τῆς Βενετίας, ποὺ εἶχαν νὰ ἐπιδείξουν λαμπρὰ ἐκδοτικὰ ἐπιτεύγματα καὶ ἀπὸ καλλιτεχνικῆς πλευρᾶς. Χαρακτηριστικά, νὰ σημειώσουμε ἐδῶ τὶς παρασελίδες διακοσμῆσεις καὶ τὰ πρωτογράμματα τῶν Erhard Ratdolt καὶ Petrus Loslein, ποὺ κοσμοῦν τὴ *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία* (*Historia Romana*) τοῦ Ἀππιανοῦ (1477) ἢ τὴν ἀναγεννησιακοῦ τύπου κορνίζα ποὺ πλαισιώνει τὸ *De arte grammatica* τοῦ Διομήδη, τοῦ Christophorus de Pensis (Βε-

Ongania,
Venetian,
49, 88

νετία, 1491). τὸν Ἄλδο πρωτίστως ἐνδιέφερε νὰ παραδώσει στὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ ἀξιόπιστες φιλολογικὰ ἐκδόσεις, ἀντιβάλλοντας ἐξαντλητικὰ ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερα χειρόγραφα τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Στὴ Βενετία ὡς τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα εἶχαν λειτουργήσει περίπου 140 τυπογραφικὰ καταστήματα, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ περιστασιακὰ καὶ ἄλλα γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἐνα μεγάλο τμήμα τοῦ τυπογραφικοῦ ὑλικοῦ οἱ τυπογράφοι τὸ ἀγόραζαν ἢ τὸ δανείζονταν ἀπὸ συναδέλφους τους. τὸ εἰκαστικὸ ὑλικὸ κυρίως, κοσμήματα, συμπλέγματα, γιρλάντες καὶ ἀραβουργήματα, ὅπως καὶ οἱ εἰκονογραφήσεις κόστιζαν ἀκριβὰ, ἐφόσον ἦταν πρωτότυπες καὶ γι' αὐτὸ πολλοὶ τυπογράφοι δανείζονταν ἢ ἀγόραζαν εἰκονογραφικὰ μοτίβα ἀπὸ τυπογραφικοὺς οἴκους, ὅταν αὐτοὶ εἶχαν παύσει τὴ λειτουργία τους. Ἔτσι, παρατηρεῖται τὸ φαινόμενο ἐπίτιπλα, πρωτογράμματα ἢ παραστάσεις (ξυλογραφίες κυρίως), ποὺ χαρακτηρίζουν ἔντυπα τυπογραφικῶν οἴκων, νὰ ἐπαναλαμβάνονται κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα. μὲ δεδομένο, μάλιστα, ὅτι πολλοὶ τυπογράφοι δὲν ἦταν ἐγκατεστημένοι μόνιμα σὲ τυπογραφικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ μεταπηδοῦσαν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, ἀνάλογα μὲ τὶς τοπικὲς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ τῶν πανεπιστημιακῶν σχολῶν, προσαρμόζοντας τὸ ὕφος τῶν ἐκδόσεών τους σύμφωνα μὲ τὴν τοπικὴ τυπογραφικὴ παράδοση.

Scholderer,
Venice

Ἡ αἰσθητικὴ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου

Ἡ αἰσθητικὴ εἰκόνα τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴν τυπογραφικὴ παράδοση τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1470 καὶ μετὰ. Κανένα ἔντυπο ἑλληνικὸ βιβλίον

δὲν κοσμεῖται ἀπὸ πρωτογράμματα ἢ ἐπίτιτλα, μολονότι διαφοροποιεῖται ἡ θέση τοῦ ἀρχιγράμματος κάθε κεφαλαίου σὲ ἐπίπεδο στοιχειοθεσίας. μ οναδικὴ ἐξαιρέση διακόσμησης ἑλληνικοῦ ἀρχέτυπου μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ἐρυθροτυπία ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Δημήτριος Δαμιλᾶς, ὅπως τὸ εἶδον λ Ἰ ο ν • α • Κυ Κλ ΩΨ, στὴν ἔκδοση Θεόκριτου *Εἰδύλλια* (μ ιλάνο, γύρω στὸ 1480).

*Χάρτα, I,
265-283*

τὸ ζήτημα τῆς ἀπουσίας πρωτογραμμάτων καὶ ἐπιτίτλων στὶς ἐκτυπώσεις ἑλληνικῶν βιβλίων πρὸ τοῦ Ἰαλδου δὲν ἀφοροῦσε τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα τῶν τυπογραφικῶν οἴκων, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε ἄποψη ὅτι τὰ ἑλληνικὰ ἀρχέτυπα ἔπρεπε νὰ διακρίνονται γιὰ τὴν λιτότητά τους, ὅπως ἀκριβῶς τὰ ἀρχαῖα κείμενα καὶ οἱ ἐπιστήλιες ἐπιγραφές. α ὑτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἰανουῦ λ ἄσκαρη, τόσο στὴν *Παλατινὴ Ἀνθολογία* (φ λωρεντία, 1494), ὅσο καὶ στὶς φλωρεντινὲς editio princeps τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ ἐὺρυπίδη, τῶν *Ἀργοναυτικῶν* τοῦ Ἀπολλώνιου Ρόδιου, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς ἐκδόσεις του στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης (1517-1521). Ἡ ἀρχικὴ πρόθεση τοῦ λ ἄσκαρη ἦταν νὰ ἐκδώσει δείγματα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας χρησιμοποιώντας κεφαλαιογράμματα (καπιταλάκια) καὶ μόνο γραφή, κάτι ποὺ ὅμως θεωρήθηκε ἀνέφικτο, ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἔπρεπε τὸ ἀρχαῖο κείμενο νὰ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ ἀρχαῖα σχόλια.

Τὸ εἰκαστικὸ ὑλικὸ τοῦ ἄλδινου τυπογραφείου

τὰ εἰκαστικὰ στοιχεῖα ποὺ κοσμοῦν τὶς ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἰαλδου, ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα καὶ εἰκόνες, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω δὲν ἔχουν ἀποτελέσει ποτὲ ἀντικείμενο ξεχωριστῆς εἰδικῆς μελέτης, ἀναφορικὰ μὲ τὸ σχεδιαστικὸ τους ὕφος, τὰ πρωτότυπα καὶ τὴ

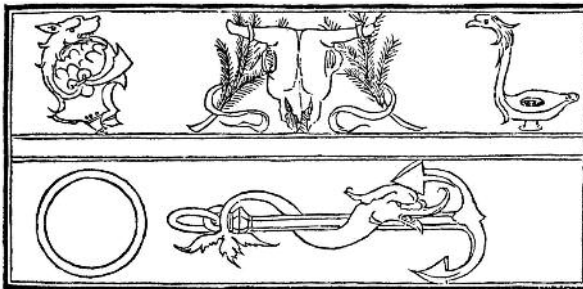
χρήση τους. Έπομένως, δεν έχει γίνει ούτε και σύγκριση με την καλλιτεχνική παράδοση των βενετικών εκδόσεων, από το 1470 και μετά. Αντίθετα, αντικείμενο εξονυχιστικής μελέτης έγιναν από τον Harry George Fletcher III οι ποικιλόμορφες απεικονίσεις της αλδινής άγκυρας, στις ελληνικές και λατινικές εκδόσεις του. Τις ελληνικές εκδόσεις του Άλδου, εκτός από τα επίτιτλα και τα πρωτογράμματα, κοσμούν και επτά ξυλογραφίες.

Fletcher,
Aldine

Τυπογραφικό σήμα

Ο Άλδος άρχισε να κοσμεί συστηματικά τις εκδόσεις του με τυπογραφικά σήματα επτά περίπου χρόνια μετά την κυκλοφορία των πρώτων βιβλίων του, δηλαδή από το 1501. Το 1499 είχε επιλέξει

Fletcher,
Aldine,
43-44

Da l'altra parte tale elegante scultura mirai. Vno circolo. Vna ancora
Sopra la stangula dilla quale ferouoluea uno Delphino. Et q̄sti optimamēti
cufio li interpretai. ΑΕΙ ΣΠΕΥΔΕ ΒΡΑΔΕΩΣ. Semp festina tarde.

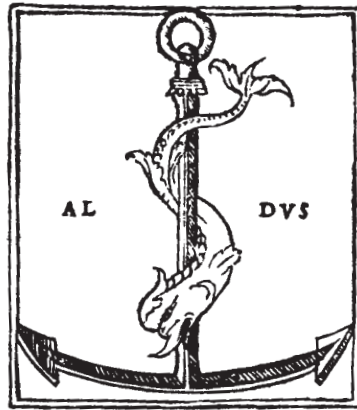
31. Το «Πρωτότυπο» σχέδιο του Τυπογραφικού Σήματος του Άλδου εμφανίζεται στην Ύπνερωτομαχία του Πολίφλου, Βενετία 1499.

το έμβλημα του εκδοτικού του οίκου και είχε γνωστοποιήσει το απόφθεγμα που θα το συμπλήρωνε όχι μόνο στους στενούς συνεργάτες του αλλά και στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό του, μέσα

Σουητώνιος,
Αύγουστος,
25, 4

ἀπὸ τὴν ἔκδοση *Opera* (1499) τοῦ Ἄγγελου Πολιτιανοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴ ρῆση «*festina lente*» (σπεῦδε βραδέως), ἡ ὁποία ἀποδίδεται, κατὰ τὴν παράδοση, στὸν αὐτοκράτορα αὐγουστο. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ γνωμικοῦ αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἡ σύνθεση μὲ τὴν ἄγκυρα καὶ τὸ δελφίνι, σχεδιασμένη ὀριζόντια, ἐμφανίστηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν *Hyperotomachia* (φ. d7²).

τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἄλδου μανούτιου εἶναι τὸ πιὸ γνωστὸ καὶ χαρακτηριστικὸ στὸν κόσμον τῆς τυπογραφίας καὶ συμβολίζει: μὲ τὸ δελφίνι τὴ δραστηριότητα καὶ μὲ τὴν ἄγκυρα τὴ σταθερότητα. Ὁ «κλασικὸς» τρόπος ἀπεικόνισής του ἐμφανίζεται γιὰ

32. Τὸ τυπογραφικὸ σῆμα τοῦ Ἄλδου Μανούτιου, στὴν ἔκδοση: *Poetae Christiani Veteres*, 2ος τόμος, Βενετία 1501.

πρῶτη φορὰ στὸν δεύτερο τόμο τῆς λατινικῆς ἔκδοσης *Poetae Christiani Veteres* (1501) καὶ γιὰ πρώτη φορὰ σὲ ἑλληνικὸ βιβλίο στὶς *Τραγωδίαι* τοῦ Σοφοκλῆ (1502). Ἐκτοτε, τὸ σῆμα χαρακτηρίζει ὅλες σχεδὸν τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, μὲ διάφορες παραλλαγές, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος κυρίως.

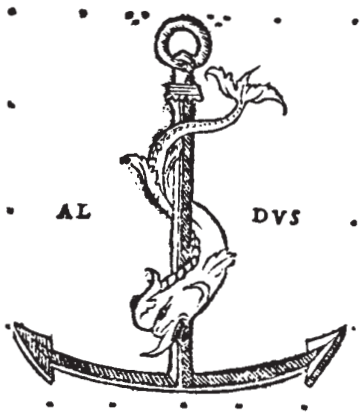
Ἐκατέρωθεν τοῦ κορμοῦ τῆς ἄγκυρας εἶναι τυπωμένα, κατὰ περίπτωση, τὰ ἀρχικά AL καὶ DVS ἢ ALDVS MA[nutius]. RO[ma-nus]. τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ τυπωνόταν συνήθως μὲ μαύρη μελάνη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες περιπτώσεις πού τυπώθηκε καὶ μὲ ἐρυθρά, ὅπως στὸ *Libri lectionum* τοῦ Ludovicus Caelius Rhodiginus (1516) καὶ στὸ *Sacrae Scripturae Veteris novae'que omnia* (Πάντα τὰ κατ' ἐξοχὴν καλούμενα Βιβλία Θείας, δηλαδὴ Γραφῆς Παλαιᾶς τε, καὶ Νέας), τὸ 1518.

Στάκος,
Σήματα,
13-14

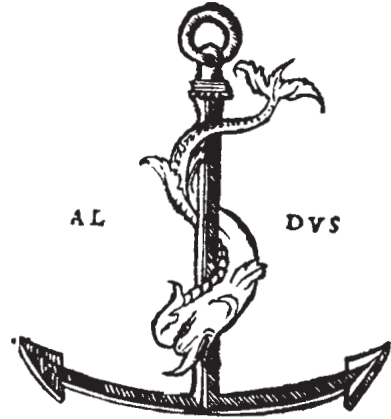

33. Τὸ τυπογραφικὸ σῆμα στὴν ἔκδοση Ἀνθολογία διαφόρων ἐπιγραμμάτων, *Apid Aldi filios* [Παῦλος Μανούτιος], Βενετία 1550.

μὲτὰ τὸν θάνατο τοῦ Ἄλδου, τόσο ὁ κληρονόμος του Andrea d'Asola ὅσο καὶ οἱ γιοὶ τοῦ Ἄλδου καὶ τοῦ Andrea d'Asola ἐξακολούθησαν νὰ χρησιμοποιοῦν ὡς τυπογραφικὸ σῆμα τὴν ἀλδινὴ ἄγκυρα, διαφοροποιημένη ἐνίοτε σχεδιαστικά, πλαισιωμένη μάλιστα, κατὰ περίπτωση, μὲ τοὺς προσδιορισμούς: ALDI FILII καὶ Aldus Iunior.

34.

35.

36.

37.

38.

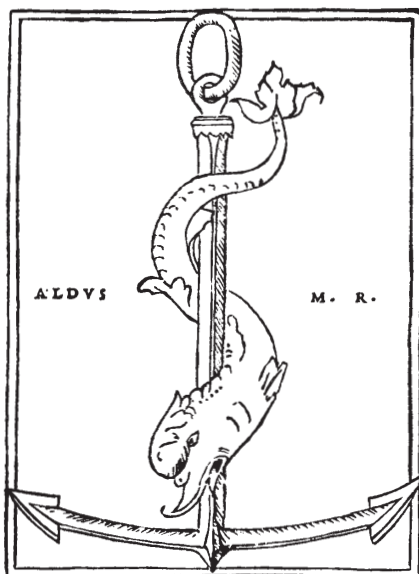
39.

40.

41.

42.

43.

34. Σοφοκλῆς, *Τραγωδίαι*, Βενετία, 1502.

Βιβλ.: Renouard, 34 (6). Firmin-Didot, 212-213. Adams, S 1438. OAME, I, 61-62 (XXXVIII). UCLA, I, 68 (48). *Le Edizioni di Testi Greci*, 68-69 (14). *Manuzio*, 62 * ΤΣ: Kristeller, 66-67 (174-178). Vaccaro, 299 (εικ. 392). Fletcher, 45 (2). Στάικος, *Σήματα*, 10.

35. Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι*, Βενετία, 1502.

Βιβλ.: Renouard, 35 (8). Kristeller, 67 (174). Firmin-Didot, 216-218. Adams, H 394. OAME, I, 64-65. UCLA, I, 70 (50) * ΤΣ: Zappella II, 38. Fletcher, 46 (2a). *Le Edizioni di Testi Greci*, 70-71 (15). *Manuzio*, 64. Στάικος, *Σήματα*, 11.

36. Λουκιανός, *Διάλογοι*, Βενετία, 1503.

Βιβλ.: Renouard, 39-40 (3). Firmin-Didot, 243-244. Adams, L 1602. UCLA, I, 81 (57). *Le Edizioni di Testi Greci*, 74-75 (17). *Manuzio*, 75 * ΤΣ: Kristeller, 67 (178). Fletcher, 53 (fl). Στάικος, *Σήματα*, 12.

37. μᾶξιμος Πλανούδης, *Ἀνθολογία*, Βενετία, 1503.

Βιβλ.: Renouard, 42 (9). Firmin-Didot, 251-254. Adams, A 1181. UCLA, I, 87 (62). *Le Edizioni di Testi Greci*, 80-81 (20). *Manuzio*, 81 * ΤΣ: Fletcher, 47 (3). Στάικος, *Σήματα*, 13.

38. *Horae in Laudem Beatissimae Virginis*, Βενετία, 1505.

Βιβλ.: Renouard, 49 (3). Firmin-Didot, 227. OAME, I, 91 (LXVIII). UCLA, I, 101 (74). *Manuzio*, 92 * ΤΣ: Fletcher, 47 (4). Στάικος, *Σήματα*, 14.

39. Πλούταρχος, *Opuscula*, Βενετία, 1509.

Βιβλ.: Renouard, 55 (1). Firmin-Didot, 317-321. Adams, P 1634. OAME, I, 99-101 (LXVI). UCLA, I, 117 (84). B. Hilyard, «Girolamo Aleandro Editor of Plutarch's *Moralia*», *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 36 (1974), 517-531. *Le Edizioni di Testi Greci*, 100-101 (27). *Manuzio*, 103 * ΤΣ: Fletcher, 54 (f2). Στάικος, *Σήματα*, 15.

40. Κωνσταντίνος λ άσκαρης, *Ἐπιτομή τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν*, Βενετία, 1512.

Βιβλ.: Renouard, 58 (1). Firmin-Didot, 329-330. *BH I/3*, 180-181 (54). Adams, L 228. ΠΑΠ I, 253 (3427). OAME, I, 105-106 (LXXI). UCLA, I, 123 (90). *Manuzio*, 107 * ΤΣ: Fletcher, 47 (3), χωρίς τὸ AL DVS. Στάικος, *Σήματα*, 16.

41. Ἐμμανουήλ Χρυσωλοράς, *Ἐρωτήματα*, Βενετία, 1512.

Βιβλ.: Renouard, 59 (2). Firmin-Didot, 328-329. *BH I/3*, 98-99 (1680). Adams, C 1506. ΠΑΠ I, 124 (1680). UCLA, I, 121 (88). OAME, I, 104 (LXX). *Le Edizioni di Testi Greci*, 102-103 (28). *Manuzio*, 108 * ΤΣ: Fletcher, 48 (5). Στάικος, *Σήματα*, 17.

42. Πλάτων, *Ἄπαντα* [ἔκδοση τοῦ μ άρκου μ ουσούρου], Βενετία, 1513.

Βιβλ.: Renouard, 62 (4). Firmin-Didot, 342-351. *BH I/1*, 100-112 (39). Adams, P 1436. ΠΑΠ I, 363 (4857). *Manuzio*, 116. UCLA, I, 136 (97/1). OAME, I, 120-123 (LXXVIII). *Le Edizioni di Testi Greci*, 106-107 (30) * ΤΣ: Kristeller, 67 (177). Fletcher, 54 (f4). Στάικος, *Σήματα*, 18.

43. Ἄριστοτέλης, *De natura animalium* (μετάφραση τοῦ Θεόδωρου Γαζή), Βενετία, 1513.

Βιβλ.: Renouard, 65 (11). Firmin-Didot, 367. *BH I/3*, 186-188 (159). Adams, A 1765. ΠΑΠ I, 46 (589). UCLA, I, 129 (94). OAME, I, 76-77 (XLVIII). *Manuzio*, 112 * ΤΣ: Fletcher, 54 (f3). Στάικος, *Σήματα*, 19.

α. Τὰ πρωτογράμματα καὶ τὰ ἐπίτιτλα

τὰ πρωτογράμματα, ὅπως καὶ τὰ ἐπίτιτλα διακρίνονται μὲν γιὰ τὴν ἀπλότητα τοῦ σχεδιασμοῦ τους, ὄχι ὅμως καὶ γιὰ τὴν πρωτοτυπία τους, καὶ πάντως ὑστεροῦν οὐσιαστικὰ ἀπὸ ἀνάλογα κοσμήματα καὶ παρασελίδες συνθέσεις ἄλλων τυπογράφων ποὺ ἐργάστηκαν στὴν Βενετία, ὅπως τοῦ Bernardinus Benali καὶ τοῦ Johannes Emericus de Spira καὶ βέβαια τοῦ Erhard Ratdolt, πολὺ πρὶν ὁ Ἕλλδος θέσει σὲ λειτουργία τὸν τυπογραφικὸ οἶκο του.

α. Τὰ πρωτογράμματα

Ὁ κορμὸς τοῦ γράμματος εἶναι ἀρχαιοπρεπῶς σχεδιασμένος, χωρὶς ὅμως νὰ διαφέρει ἀπὸ τὸ σχεδιαστικὸ ὕφος κεφαλαίων γραμμάτων ἄλλων βενετσιάνων τυπογράφων, ὅπως τοῦ Erhard Ratdolt ἢ τοῦ Herbort de Seligenstadt.¹³ Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀρχιγράμματα ἔχουν ὡς σκελετὸ μιὰ ἀπλὴ ἀπεικόνιση τοῦ γράμματος γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία περιπλέκονται φυτικές συνθέσεις κυρίως, στυλιζαρισμένα φυλλώματα, ἀνθέμια καὶ ρόδακες. Ὅρισμένα πρωτογράμματα, σὲ ἐλεύθερη σύνθεση, σχεδιάστηκαν ἔτσι ὥστε ἡ διακοσμητικὴ ταινία, ποὺ περιελίσσεται γύρω ἀπὸ τὸν κορμὸ τοῦ στοιχείου, μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἐνιαῖο σύνολο. Πρωτογράμματα παρόμοιου ὕφους μὲ τοῦ Ἕλλδου ἦταν σὲ χρῆση σὲ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1480, ὅπως αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ ἄγνωστο τυπογράφο, τὸ 1482, στὴν ἔκδοση Alexander de Villa Dei, *Doctrinale*, μὲ σχόλια τοῦ Ludovicus de Guaschis. Ἐνῖστε οἱ συνθέσεις αὐτὲς εἶναι ἐγγεγραμμένες σὲ ὀρθογώνια ἢ τετράγωνα πλαίσια καὶ ἡ σχεδιάσή τους σὲ μαῦρο φόντο.¹⁴

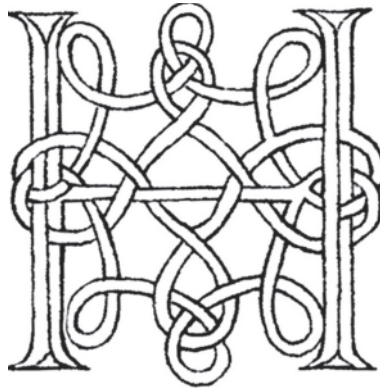
Ongania
Venetian,
49 κ.έ.

BMC V 585

44. A, *Αθήναιος*, Δειπνοσοφιστές (π. 1496-1497). 45. *Ἀριστοτέλης*, Περὶ οὐρανοῦ (1497). 46-47. *Alexander de Villa Dei*, *Doctrinale* (1498). 48. *Ἀριστοφάνης*, Πλούτος (1498). 49. K. *Λάσκαρης*, Ἐπιτομὴ τοῦ ὀκτώ τοῦ λόγου μερῶν (1495).

44.

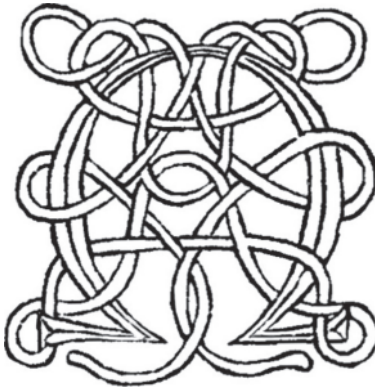
45.

46.

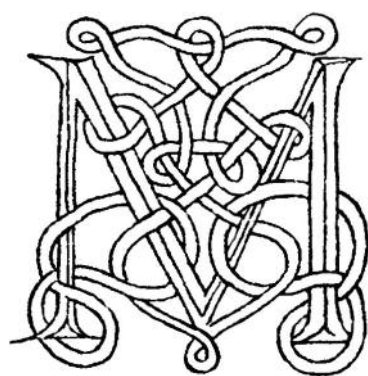
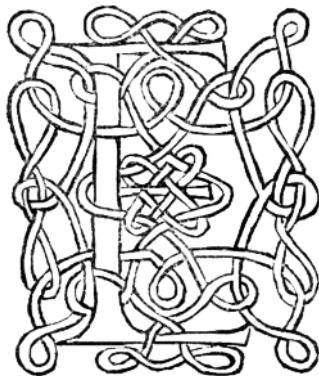
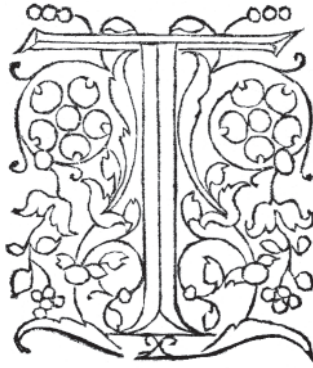
47.

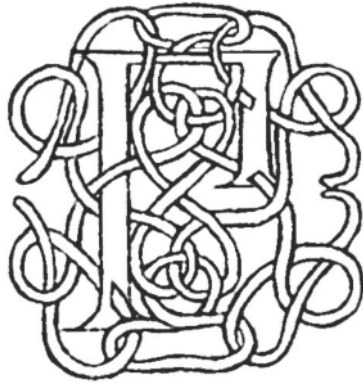
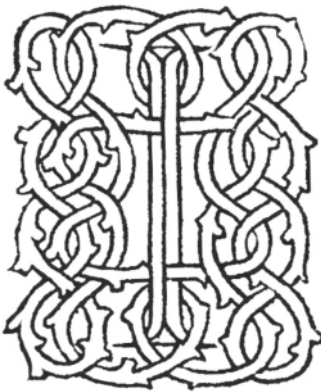
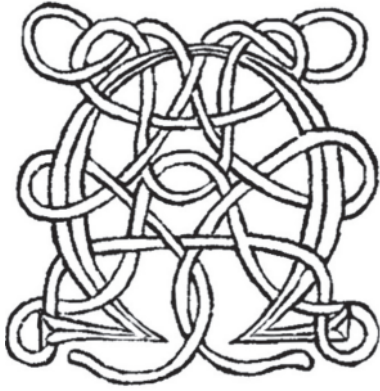
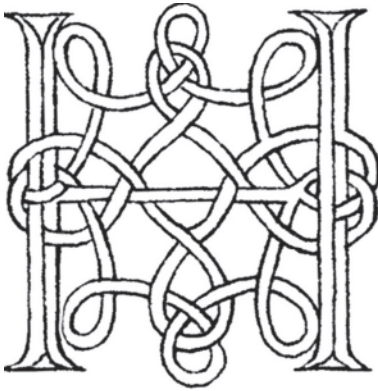

48.

49.

ΚΗΡΙΟΚΛΕΓΓΗΣ.

Ὀν κλέπτην πρῶτῳ κακὰ κέντασε μέλισα,

Κηρίον ἐκσίμβλων συλῶ μῆρον ἄκραδὲ χειρῶν

Δάκτυλα πᾶν τῦ πένυξεν· ὁ δ' ἄλγει καὶ χεῖρ ἔφύσθη.
Καὶ τὰν γᾶν ἐπάπεξε καὶ ἄλατο· ταδ' ἔφροδύται.
Δεῖξει τὰν ὀδῶν καὶ μέμφετο ὅτι γε τυτθὸν
Θηρίον ἐν τῇ μέλισα· καὶ ἀλικά τραύματα ποιῆι.
Χᾶμά τῃρ γε λάξασα, τὴ δούκῆσον ἐσὶ μελίσασις,

Σὰρκαλι· ὅθεν
ράπ δυσφορεῖς
διὰ τὸν ἐπὶ μέ
νου τυφλῶ ἀσθρῖ· τὸν δὲ
ὦς, πῆ πλεκται ἡ διάνοια
ἐκ τοῦ θαύματος ἰσχυροῦ
ασμῶν· τὸ γὰρ ὡς ἐπὶ ῥόκ
μα, ἐπαμφοπερὶ ζῆ· ἢ σὺ
παῦθα ἐλυπται, ἠὲ τὰ σπας
δηλωτικῆ· ἐπαυσθ' ἀδούσθ
ἀπὸ μάχην, αἰμὰ δὲ ἀπὸ
ἐπιχειρῆς τῶν δεσποτῶν· τὸν

Ἰπὸ τῆ πᾶρ φθ·
προλοήζουσι δὲ
οἰαί· ται, ἀπὸ θυς πε
τοῦ τῆς πρῶτῳ φυλακῆ
τῶ γέντιο διὰ τῆς κα
παῦ τῶν, σὶ χιλία μβοι τρι
μιζοὶ ἀκατάληκτι, σκθ·
ὦρ πλετῶ· πολλῶν δι
κασῶν σφκικῶν διασκει
σῶ· φυλακῶν καταλύφν.
οὔ τω λῆγοισι τὸ ὦν· υς ἀζφ
ἠὲ φη φυλακῆς, φυλακῆ

β. Τὰ ἐπίτιτλα

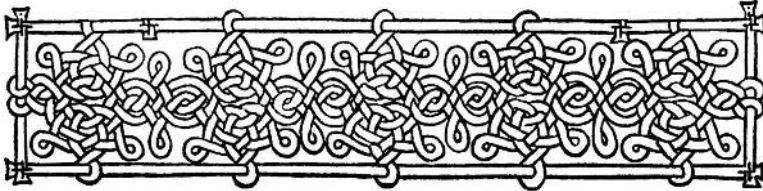
τὰ ἐπίτιτλα, σχεδιάσθηκαν ἀκριβῶς στή γραμμὴ τῶν πρωτογραμμάτων, ἢ ἀντίστροφα, καὶ κατανέμονται σὲ δύο κυρίως κατηγορίες: τὰ σύνθετα καὶ τὰ γραμμικά.

Essling,
Figures, Ip, II/1,
210-211 (747)

τὰ σύνθετα ἀποτελοῦνται ἀπὸ φυτικές συνθέσεις, συμμετρικὰ ἀναπτυσσόμενες γύρω ἀπὸ ἓνα κεντρικὸ μοτίβο, μία μάσκα φέρ' εἰπεῖν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεπηδᾶνε ἀνθισμένα κλαδιὰ καὶ φυλλωσιές με ρόδακες καὶ καρπούς. Πρότυπο τῆς σύνθεσης αὐτῆς τοῦ Ἄλδου εἶναι τμῆμα τῆς κορνίζας ποῦ περιβάλλει τὴ σελίδα τίτλου τῆς ἔκδοσης: λ ουκιανός, *De viris narrodionibus*, Βενετία, Simon Bevilacqua, 1494.

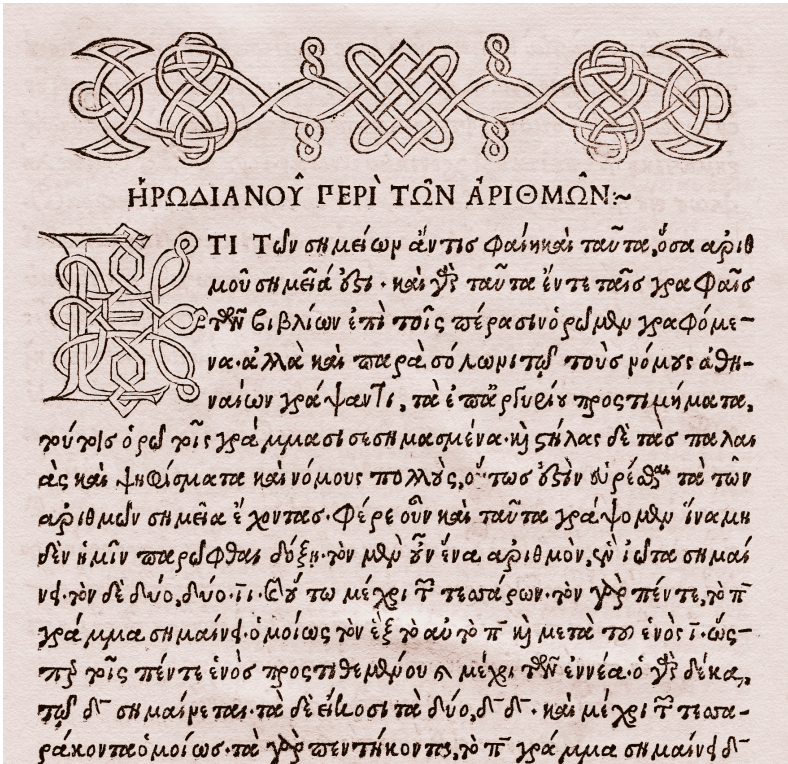
Essling,
Figures, Ip, II/1,
230, 234

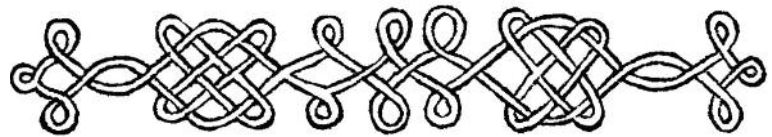
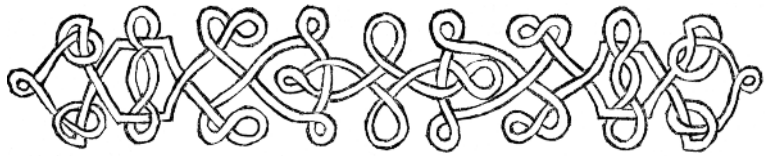
τὰ γραμμικὰ εἶναι ἐμπνευσμένα, κόπιες μᾶλλον, ἀπὸ τὴν παρασελίδια ξυλογραφία πού περικλείει τὸ κείμενο *Somma de Arithmetica geometria*, τοῦ Luca Paciolo, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε ἀπὸ τὸν τυπογραφικὸ οἶκο τοῦ Paganino de Paganini, τὸ 1494. Ὁ Ἄλδος συνήθιζε νὰ δένει ἀρμονικὰ τὸ ἐπίτιτλο μὲ τὸ ἀρχίγραμμα στὴν

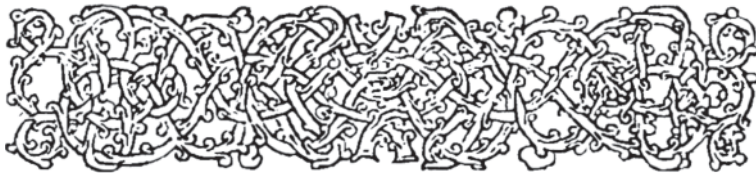
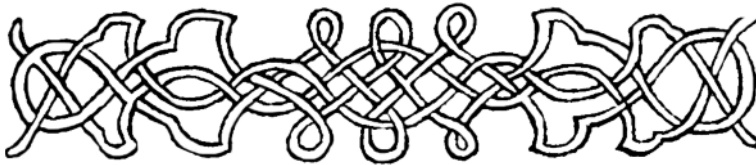
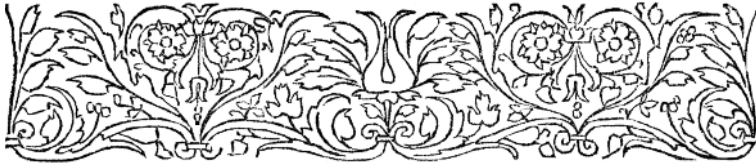
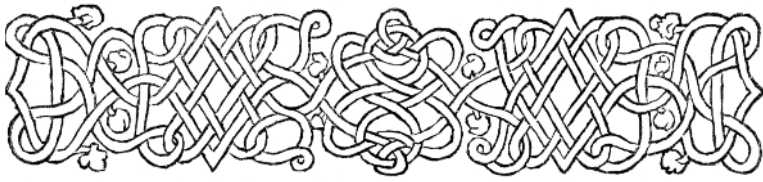
BMC V 457

50. Ἡρωδιανός, Περὶ τῶν ἀριθμῶν, στοὺ Θ. Γαζής, Γραμματικῆς εἰσαγωγή, Βενετία, Ἄλδος Μανουτίου, 1495.

ἀρχὴ τοῦ κειμένου, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ δοκιμίου *Περὶ τῶν Ἀριθμῶν*, τοῦ Ἡρωδιανοῦ (1495) καὶ τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἀριστοφάνη (1498).¹⁵

Β. Εικονογράφηση

τὸ ἀρχέτυπο *Τὰ κάθ' Ἡρῶ καὶ Λέανδρον* τοῦ μ. οὐσαιίου, μὲ τις δύο ξυλογραφίες ποὺ τὸ κοσμοῦν, ἀντιπροσωπεύει τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ εἰκονογραφημένο βιβλίο. Πρόκειται γιὰ «λαϊκότερες» ξυλογραφίες, ποὺ ἐμφανίζονται γιὰ πρώτη καὶ μοναδική φορὰ καὶ ἀπεικονίζουν τις πόλεις Σηστό καὶ Ἄβυδο καὶ τὸν Ἑλλήσποντο. Ἡ Ἡρῶ παρακολουθεῖ τὸν διάπλου τοῦ στενοῦ ἀπὸ τὸν λ. ἄνδρο καὶ μετὰ τὴν ἀτυχή ἔκβαση του ρίχεται ἀπὸ τὸ παράθυρο, καθὼς ἀντικρίζει τὸν λ. ἄνδρο νεκρὸ στὴν παραλία. Στὴν κεφαλὴ τῶν δύο ξυλογραφιῶν χαράχθηκε ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντίπατρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη, στὸ πρωτότυπο καὶ στὴ λατινικὴ του μετάφραση. Ἡ αὐτὴ παράσταση, ἀλλὰ σὲ μικρότερη διάσταση, κοσμεῖ καὶ τὴν ἐπανεκδοσὴ τοῦ μ. οὐσαιίου ἀπὸ τοὺς κληρονόμους τοῦ Ἄλδου τὸ 1517, στὴν ὁποία ὁ χαρακτὴς ἐργάστηκε μὲ πρότυπο τὴν παλαιότερη, ὡστόσο εἶναι εὐδιάκριτο πὼς πρόκειται γιὰ διαφορετικὸ χέρι ξυλογλύπτη.

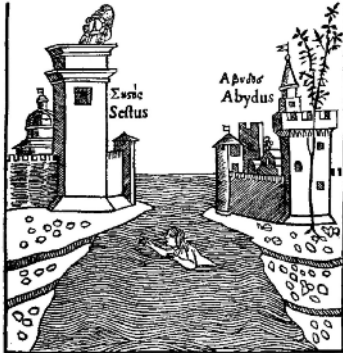

Essling,
Figures,
Iρ, I, [407]

51. Ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν: Ὁραὶ τῆς Ἐειπαρθένου μ. αρίας, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1497.

τὸ μικρὸ βιβλίδιο, ποὺ τύπωσε ὁ Ἄλδος τὸ 1497 μὲ τὸν τίτλο *Ὁραὶ τῆς Ἐειπαρθένου Μαρίας*, κοσμεῖται στὴν πίσω ὄψη τῆς σελίδας τίτλου μὲ μία εἰκόνα ποὺ ἀναπαριστᾷ τὸν εὐαγγελισμὸ τῆς Θεοτόκου. Ἡ ξυλογραφία εἶχε χρησιμοποιηθεῖ, ἀρχικά, ἀπὸ τὸν Johannes Hamman de Landoia στὴν ἔκδοσιν *Officia Beate Marie secundum usum Romanae ecclesie*, Βενετία, 14[93], καὶ στὴ συνέχεια στὴ λατινικὴ ἔκδοσιν τοῦ *Horologium (Horae)*, τὸ 1505. Ὁ εὐαγ-

Ἀντιπάτριον.
 Οὗτος ἰσχυρότερος ἐστὶν ἄλλου· οὐκ ἔστιν ἄλλο.
 Περὶ μὲν, ὃ καὶ μόνον τῷ Φιλίππῳ βασιλεῖ.
 Ταύτην οὖν πύργον ἀπὸ τοῦ ἑσπέρου τῆς πόλεως
 Ἀθήνας ἐκ τῆς πρώτης ἀρχαίας ἀρχῆς.
 Κεῖται ἐν ἀμφότεροις ἐν τῇ γῆ τῆς πόλεως, ἀπὸ τῆς καὶ οὗ
 Κεῖται ἐν ἀμφότεροις μεταμορφώσας αὐτὴν.

Antipatri.
 Hic est Leandri tranatus hoc est ponti
 Fretum non soli amanti graue.
 Hæc Herus antiquæ domicilia hæc turris
 Reliquæ proditrix hic pendebat lucerna.
 Cômune est ambos hoc habet sepulchrum, lucis quoque
 De illo inuidio conquerentes uento.

52. Ευλογγραφίες ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μουσαίου, τὰ καθ' Ἡρώ και λ έανδρον (π. 1495), ποὺ ἀντιπροσωπεύει και τὴν πρώτη εἰκονογράφηση ἑλληνικοῦ βιβλίου.

53. Ευλογγραφίες ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Μουσαίου τοῦ 1517, με πανομοιότυπη σχεδίαση ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἄλδου (π. 1495).

γελισμός τῆς Θεοτόκου κοσμεῖ, ἐπίσης, μία ἀχρονολόγητη ἔκδοση τοῦ Ἄλδου, πού κυκλοφόρησε γύρω στό 1497, μέ τόν τίτλο: *Breusima introductio ad litteras graecas*.

Ἡ ἀρχική σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ *Ψαλτηρίου* εἶναι ἡ πλουσιότερα διακοσμημένη ἀπό ὅλα τὰ ἑλληνικά βιβλία πού τύπωσε ὁ Ἄλδος καί χαρακτηρίζεται ἀπό τήν περίτεχνη ξυλογραφία ἀλλά καί τήν ἐκτεταμένη χρήση ἐρυθροτυπίας, σέ ὅλες τίς σελίδες τοῦ κειμένου, κάτι πού παρατηρεῖται γιά πρώτη καί μοναδική φορά. τήν παρασελίδια διακόσμηση ἐν εἶδει κορνίζας συνθέτουν: μία σειρά ἀπό γραμμικές ἀνισόπαχες συνθέσεις, πού θυμίζουν ἀραβουργήματα, στίς ὁποῖες παρεμβάλλονται δύο εἰκόνες: ὁ Δαβίδ, παίζοντας τή λύρα καί ἕνα κουνέλι. Ἀπό ὅσο γνωρίζω, καμία ἀπό τίς δύο αὐτές εἰκόνες δέν κοσμεῖ κάποιο παλαιότερο ἑλληνικό ἢ ξενόγλωσσο ἀρχέτυπο.

Ἡ αἰσθητική τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων

Ἄναφορικά μέ τή χρήση πλουμισμάτων στίς ἑλληνικές ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, δηλ. πρωτογράμματα, ἐπίτιτλα καί εἰκόνες, νά τονίσουμε ἐδῶ μιὰ ὑφολογική διαφορὰ πού τίς διακρίνει σέ δύο ἐνότητες. Ἔως τὸ 1499, ὅλες οἱ editio princeps, καί μή, κοσμοῦνται μέ πρωτογράμματα καί ἐπίτιτλα, μέ ἐξάιρεση τὸν *Θησαυρό, Κέρας Ἀμαλθείας καί Κῆποι Ἀδώνιδος* (1496) καί τὸ *Dictionarium graecum* (1497), πού κοσμεῖται μόνο μέ ἕνα ἀρχίγραμμα (199a), ἐνῶ ἀπό τὸ 1499 καί μετά, μέ ἀφετηρία τήν ἔκδοση *Ἐπιστολαὶ διαφόρων, φιλοσόφων...*, ἀπαλείφεται ὁποιοδήποτε εἶδος διακόσμησης καί ἡ θέση τοῦ πρωτογράμματος παραμένει στή στοιχειοθετημένη σελίδα κενή καί ἐνίοτε ὑποδεικνύεται μέ πεζὰ στοιχεῖα τὸ πρῶτο γράμμα τῆς λέξης *α* | *βαια* (Πολυδεύκης, *Ὀνομαστικόν*, 1512).

54. Τὰ διακοσμητικά στοιχεία στὴν πρώτη σελίδα τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτηρίου (π. 1497), ἔκδοση ποὺ ἐπιμελήθηκε ὁ Ἰουστίνος Δεκάδου.

Ὁ λόγος τῆς ἀπογύμνωσης τῶν ἐλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου ἀπὸ διακοσμητικὰ στοιχεῖα ὀφείλεται μᾶλλον στὴν προσπάθεια μείωσης τοῦ κόστους, ἐνῶ στὸ πλαίσιο τῆς ἴδιας προσπάθειας χρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴ στοιχειοθεσία μιὰ νέα γραμματοσειρὰ μὲ μικρότερο ὀφθαλμὸ καὶ ἐπίσης μικρότερα διάστιχα, σὲ σχέση μὲ ἐκδόσεις, ὅπως τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου καὶ ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Γαζῆ.

νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ ὅτι καὶ στὶς ἐκδόσεις τοῦ ἔως τὸ 1499 παρατηρεῖται ἐνίοτε ἀνακολουθία ἀναφορικὰ μὲ τὴ διακόσμηση, δηλαδὴ πρωτογράμματα καὶ ἐπίτιτλα. Στὴν ἔκδοση, λόγου χάριν, τοῦ Ἀριστοφάνη, στὴ σελίδα (ν), ὅπου παρατίθεται ἡ *Υπόθεσις τῆς Εἰρήνης*, ὑπάρχουν τρεῖς παράγραφοι ποὺ στοιχειοθετήθηκαν μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ τοποθετηθοῦν πρωτογράμματα καὶ ἐνῶ τὴν πρώτη παράγραφο κοσμεῖ τὸ *H*, οἱ ἄλλες δύο ξεκινοῦν μὲ στοιχεῖα κάσας (*Φ* καὶ *T*). Ὁ λόγος δὲν εἶναι ἡ οἰκονομία τοῦ χρόνου, καθὼς ἡ κατάληξη τῆς *Εἰρήνης* ἔχει κωνικὴ μορφή, κάτι ὅπωςδήποτε πολὺ πιὸ χρονοβόρο.

Ἀναχώματα στὰ ἐκδοτικὰ του σχεδία

οἱ ἀφιερωτικοὶ Πρόλογοι τοῦ Ἄλδου στὶς ἐλληνικὲς ἐκδόσεις, καὶ κυρίως, αὐτοὶ ποὺ ἀπευθύνονται στοὺς χορηγοὺς καὶ ὑποστηρικτὲς τοῦ ἐγχειρήματός του, ἀποτυπώνουν μὲ ἐνάργεια τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετώπιζε, ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀξιόπιστων χειρογράφων καὶ χρημάτων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν φθόνον κακοπροαίρετων συμπολιτῶν καὶ ἀνταγωνιστῶν του. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι ὡς τὰ μέσα τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 15ου αἰῶνα κανένας ἐκδοτικὸς οἶκος τῆς Ἰταλίας δὲν εἶχε ἀποτολμήσει νὰ κυκλοφορήσει συστηματικὰ τὰ σπουδαῖα ἔργα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἔτσι τὸ ἔδαφος τοῦ ἐλληνικοῦ βιβλίου στὶς πανεπιστημιακὲς σχολὲς ἦταν παρθένο.

Ὁ Ἄλδος ἐπεδίωκε, πέρα ἀπὸ τὴν ὑπερπήδηση τῶν συνεχῶν ἐμποδίων, νὰ παρακινήσει μεγάλο μέρος τοῦ λόγιου κοινοῦ τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ νὰ καλλιεργήσει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ διαβάξει ἀπὸ τὸ πρωτότυπο. Ἀπευθυνόμενος στὸν κατεξοχὴν χορηγὸ του, τὸν πρίγκιπα τοῦ Κάρπι Alberto Pio, τοῦ ἐπισημαίνει ἀπὸ τὸν λατινικὸ Πρόλογο τοῦ Ὀργάνου τοῦ Ἄριστοτέλη ὅτι καὶ ὁ «Ρωμαῖος Κάτων», ἀκόμη καὶ σὲ μεγάλη ἡλικία, δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὴν ἰδέα νὰ σπουδάσει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα. Καὶ συνεχίζει λέγοντας ὅτι μπορεῖ ἡ νεολαία νὰ διδάσκεται στὰ σχολεῖα τὰ ἑλληνικὰ ἰσότιμα μὲ τὰ λατινικά, αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ ἐφησυχάσει τοὺς ἡλικιωμένους, οἱ ὁποῖοι ὀφείλουν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμα τοῦ Κάτωνα. αὐτός, ἄλλωστε, εἶναι κυρίως ὁ λόγος πού ὁ Ἄλδος ἀφιερώνει ἐπανελημμένα ἐκδόσεις ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων σὲ δασκάλους πού ἔχουν ὡς κύριο μέλημα τὴ διδασκαλία τῶν ἑλληνικῶν σὲ σχολὲς ἀκόμα καὶ ἀπόμακρων ἰταλικῶν πόλεων τῆς Βενετικῆς ἐπικράτειας, ὅπως λ.χ. ὁ Daniele Clario στὴ Ραγούσα, πού τοῦ ἀφιέρωσε τὴν editio princeps τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἄριστοφάνη (1498), καὶ ὁ Cordus Urceus, δάσκαλος στὸ Γυμνάσιο τῆς μ πολόνιας (*Ἐπιστολαί*, 1499).

μ ἐ τὰ ἀφιερωτικά αὐτὰ προλογικὰ σημειώματα, ὁ Ἄλδος ἐπιτύχανε δύο στόχους: ἀφενὸς ἐπιβράβευε τοὺς ἰταλοὺς ἑλληνιστὲς γιὰ τὴ διδακτικὴ τους πρακτικὴ καὶ ἀφετέρου διαφήμιζε τὶς ἐκδόσεις του στὸ εὐρύτερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ σὲ πόλεις μὲ δύσκολη πρόσβαση καὶ ἐπικοινωνία, ὅπως ἡ Ραγούσα πού προαναφέραμε, ἀλλὰ καὶ σὲ πόλεις πέρα ἀπὸ τὶς Ἄλλεις, τὸ Παρίσι φέρ' εἰπεῖν, ὅπου πρωταγωνιστεῖ στὴ διάθεση τῶν ἀλδινῶν ἐκδόσεων ὁ Girolamo Aleandro.

μ ολονότι ὁ Ἄλδος εἶχε τὴν ὑποστήριξη σημαντικῶν ἀνθρώπων τοῦ πνεύματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μέλη τῆς Βενετικῆς Γερουσίας, εἶχε δημιουργήσει μὲ τὶς ἐκδοτικὲς πρωτοβουλίες του

καὶ ἀντιπάλους, κυρίως λόγω τῆς εὐρείας κυκλοφορίας τῶν βιβλίων του. τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου γιὰ τὴ Βενετική Δημοκρατία ἦταν ἰσχυρὸς οἰκονομικὸς μοχλὸς καὶ ἓνα διαβατήριο μὲ κύρος στὶς πολυάριθμες ἑλληνικὲς κτήσεις της. Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Ἄλδου νὰ προσφέρει στὴ βιβλιαγορὰ ἀξιόπιστες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις καὶ ἐπιπλέον προσιτὲς οἰκονομικά, μικρόσχημες καὶ εὐχρηστες, τὰ βιβλία «τσέπη» (ἔκδοση τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, 1502), διέυρυνε ἐντυπωσιακὰ τὸ ἀγοραστικὸ του κοινὸ καὶ στὸν χῶρο τῆς σπουδάζουσας νεολαίας. Ἐνδεικτικὰ, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς κυκλοφορίας τῶν *Τραγωδιῶν* τοῦ Σοφοκλῆ, οἱ ἐκδόσεις του τυπώνονται σὲ 2.000 ἀντίτυπα, καὶ ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι θέτει στὴ διάθεση τοῦ ἀγοραστικοῦ κοινοῦ, 1.000 τόμους κατὰ μῆνα!

ΟΑΜΕ, I, XLVI

Ἡ ἐκπαίδευση κατὰ τὴν παλαιολόγια ἐποχὴ

Ὁ Ἄλδος γιὰ τὸν προγραμματισμὸ τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων του εἶχε ὡς ὀδηγὸ τὴ διδακτέα ὕλη ποὺ εἶχε καθιερωθεῖ στὶς βυζαντινὲς σχολὲς κατὰ τὴν παλαιολόγια περίοδο. Πρόκειται γιὰ τὸ ἐκπαιδευτικὸ ὄργανόγραμμα ποὺ εἶχαν ἐπιβάλλει οἱ μὲ ἀξιμὸς Πλανούδης, Θωμᾶς μὲ ἀγιστρος, μὲ ἀνουήλ μὲ οσχόπουλος καὶ Δημήτριος τρικλίνος. τὸ ἐκπαιδευτικὸ αὐτὸ σύστημα περιελάμβανε δύο σκέλη: ἀφενὸς τὴν ἐμπέδωση τῆς γραμματικῆς τέχνης καὶ ἀφετέρου τὴν ἀνάλυση, σὲ φιλολογικὸ ἐπίπεδο, λογοτεχνικῶν κυρίως ἔργων τῆς ἀρχαίας γραμματείας.¹⁶

Ἡ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς τέχνης βασιζόταν ἀκόμα στὴν *Τέχνη γραμματικὴ* τοῦ Διονύσιου τοῦ Θρακός (2ος π.Χ. αἰ.), ἀλλὰ καὶ σὲ βυζαντινὰ γραμματικὰ ἐργαλεῖα, ὅπως τὸ *Περὶ σχεδῶν* τοῦ μὲ ἀνουήλ μὲ οσχόπουλου καὶ σὲ ἄλλα ἐλάσσονα γραμματικὰ ἐγχειρίδια, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ βυζαντινοὶ δάσκαλοι ἐπιδίωκαν νὰ γί-

νουν κατανοητές οί βαθύτερες έννοιες τής ἀρχαίας γραμματείας. μ ἐ τὰ γραμματικά αὐτὰ ἐργαλεῖα, τοὺς κανόνες καὶ τὶς μεθόδους τοὺς, τὸ σπουδαστικὸ κοινὸ διδασκόταν τὴ σημασία τῶν λέξεων, τὴν ἐτυμολογία τοὺς, ὅπως καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὶς ἰδιαιτερότητες τής κάθε διαλέκτου. Στὴ συνέχεια ὁ δάσκαλος, γιὰ νὰ ἐδραιώσει τὴ διδασκαλία τής γραμματικῆς τέχνης, χρησιμοποιοῦσε παραδείγματα, δηλαδὴ ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα καὶ χωρία ἀπὸ κλασικὰ καὶ μετακλασικὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ ἔργα χριστιανῶν συγγραφέων. Πρόκειται γιὰ πρακτικὴ πὺ ἔλκει τὴν καταγωγή τῆς ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Γεώργιου Χοιροβοσκοῦ (6ος-7ος μ.Χ. αἰ.).

Ἀκολούθως, κατέχοντας τὰ ἀπαραίτητα γραμματικὰ ἐφόδια, κάθε σπουδαστὴς ἦταν σὲ θέση νὰ παρακολουθήσει καὶ νὰ κατανοήσει τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα. τ ὁ κατεξοχὴν σχολικὸ ἐγχειρίδιο ἦταν ὁ Ὅμηρος καὶ κυρίως ἡ *Ἰλιάδα*, ἕνας ὠκεανὸς σοφίας ὅπως πρέσβευαν, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀντλοῦσαν ἐρεθίσματα καὶ γνώσεις ὅλοι ὅσοι ἐπιδίωκαν νὰ θεραπεύσουν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Στὴ συνέχεια, ἡ ἐκπαίδευση περνοῦσε στὴν ἀνάλυση τῶν τριῶν, κυρίως, τραγωδιῶν τοῦ Σοφοκλῆ: *Αἴας*, *Ἡλέκτρα* καὶ *Οἰδίπους Τύραννος*. τὰ ἔργα τοῦ Σοφοκλῆ εἶχαν ἐπιλεγεί καὶ προβάλλονταν τόσο ὡς λογοτεχνικὸ πρότυπο, ὅσο καὶ γιὰ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες καὶ τὰ μηνύματα πὺ περιείχαν.

Γιὰ τὸ ἐπόμενο στάδιο τής ἐκπαίδευσης τῶν μαθητῶν εἶχαν ἐπιλεγεί ὡς διδακτικὴ ὕλη ἔργα συγγραφέων τής κλασικῆς ἐποχῆς κυρίως, πὺ ἦταν ὑποδειγματικά ὅσον ἀφορᾶ τὴν πλοκὴ, τὶς συμβολικὲς ἀξίες, τὴν ποιητικὴ φόρμα, τὴν καθαρότητα τής γλώσσας, τοὺς κανόνες ρητορικῆς κ.ἄ. Ἀναφέρονται, σὲ κάθε σχεδὸν περίπτωση, τὰ ὀνόματα τοῦ αἰσχύλου, τοῦ Ἀριστοφάνη, τοῦ Ἡσίοδου, τοῦ Πίνδαρου, τοῦ Ὀππιανοῦ, τοῦ Θεόγνη, τοῦ φιλόστρατου, τοῦ λιβάνιου, τοῦ Δημοσθένη, τοῦ Θεόκριτου, τοῦ νικάνδρου, τοῦ μένανδρου (*Γνώμαι*), τοῦ λυκόφρονα κ.ἄ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ δι-

δασκαλία τῆς λογοτεχνίας, ποίησης καὶ πεζογραφίας, σὲ συνάρτηση μὲ τὴ γραμματικὴ τέχνη, ἀποτελοῦσε τὴν πλέον ἐνδεδειγμένη μέθοδο γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση κάθε κειμένου.

Ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς στὴν Ἰταλία. Ἡ παλαιολόγεια παράδοση ἐγκαινιάστηκε μὲ τὸ πὸ ὁ Χρυσολωρᾶς διορίστηκε στὴν ἐπίσημη ἔδρα τῶν ἑλληνικῶν στὸ Studium, τὸ 1397, καὶ πρέπει νὰ

55. Ὁ Τραπεζούντιος, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, *Icones sive Imagines vivae...*

θεωροῦμε βέβαιο ὅτι ὅσοι Ἕλληνες λόγιοι δίδαξαν ἔκτοτε ἑλληνικὰ στὴν Ἰταλία, ὅπως ὁ Θ. Γαζῆς, ὁ Γ. τραπεζούντιος, ὁ Ἀνδρόνικος Κάλλιστος, ὁ Ἰανὸς καὶ ὁ Κ. λάσκαρης, ἀκολούθησαν τὴν ἐκπαιδευτικὴ αὐτὴ γραμμὴ. Ἀπόδειξη τῶν ὄσων ὑποστηρίζουμε προσφέρει τὸ ἐκδοτικὸ ἐγχείρημα τοῦ Buono Accorsi, πὸν στηρίχθηκε πιθανότατα στὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ πρῶτος πὸν

ιδρύει οὐμανιστικὴ σχολὴ στὴν Ἰταλία μὲ σκοπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐξάσκησης τῆς τυπογραφίας στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο καὶ μετὰ (1465).

Ὁ Accorsi, πὸν γεννήθηκε πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, πιθανότατα διδάχθηκε φιλολογία καὶ ἑλληνικὰ στὸ μιλάνο ἀπὸ τὸν φραγκίσκο φιλέφο καὶ τὸ 1456 βρίσκεται στὴν Παβία καὶ τελειοποιεῖ τὰ ἑλληνικὰ του δίπλα στὸν Ἀνδρόνικο Κάλλιστο, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε φιλικὰ. Ἀπὸ τὸ 1460 ἀσχολεῖται μὲ τὴν κωδικογραφία καὶ ἀπὸ τὸν ἐπόμενον χρόνον μὲ προτροπὴ τοῦ φιλελφου ταξιθεύει στὴν φλωρεντία καὶ περιλαμβάνεται στοὺς προστατευόμε-

νους τοῦ Πιέτρο τῶν μ εδίκων, ἐνῶ ἀργότερα ἀνοίγει σχολή στήν Πίζα, ὅπου τὸν ἐπισκέπτεται τὸν μ ἄρτιο τοῦ 1469 ὁ Δημήτριος Καστηνός. Ὁ Καστηνός, σημαντικὸς λόγιος ποὺ γεννήθηκε στήν Κωνσταντινούπολη, δὲν εὐτύχησε νὰ συμπεριληφθεῖ σὲ κάποιον λόγιο ἢ ἡγεμονικὸ κύκλο τῆς Ἰταλίας, παρόλο ποὺ τελοῦσε ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ φιλέλφου, καὶ πέρασε ἓνα χρονικὸ διάστημα στήν αὐλὴ τοῦ Δούκα τοῦ Urbino, Federico da Montefeltro.

Γύρω στὸ 1474 ὁ Accorsi ἐπανερχεται στὸ μ ἰλιάνο, ἰδρύει κάποιας μορφῆς ἰδιωτικὴ σχολή, ἐπικεντρωμένη στὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ στὴ ρητορικὴ ἰδίως καὶ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τυπογράφους τῆς πόλης. τὸ 1476, μαζὶ μὲ τὸν Giovanni Francesco della Torre ἀγοράζουν τὴ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Ἀνδρόνικου Κάλλιστου, προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ ταξι-

56. Ὁ Θ. Γαζής, ξυλογραφία ἀπὸ τὴν ἔκδοση: N. Reusner, *Icones sive Imagines viuae...*

δέψει στὸ Παρίσι. τὸ χειρόγραφο ὑλικὸ τοῦ Κάλλιστου τὸν βοήθησε νὰ βελτιώσει τὰ διδακτικὰ του προγράμματα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐκδοτικὰ του σχέδια. Ἐχοντας ὡς προηγούμενο τὴν ἔκδοση τῆς *Ἐπιτομῆς τῶν ὀκτῶ τοῦ λόγου μερῶν* τοῦ Κ. λ ἄσκαρη, ποὺ τυπώθηκε μὲ στοιχεῖα ποὺ ἔχουσε καὶ χάραξε ὁ ἴδιος ὁ Δημήτριος Δαμιλάς, τὸ 1476, ὁ Accorsi καταπιάνεται μὲ τὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν, δίγλωσσων μάλιστα, βιβλίων (ἑλληνικὰ - λατινικά), ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ ὑποστηρίξουν τὶς ἐργασίες στὴ σχολή του, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Ἰταλίας ἴσως. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1476-ἀρχὲς τοῦ 1477 ἕως τὰ τέλη τοῦ 1481 κυκλοφόρησαν γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Accorsi πολλὲς ἐκδόσεις, ὅπως τὸ Λε-

Χάρτα, I,
146-150

ξικὸ τοῦ Crastoni, οἱ *Μύθοι* τοῦ αἰσώπου, ἡ ἐπανάκδοση τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Κ. λάσκαρη, τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεόκριτου, τὰ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* τοῦ Ἡσίοδου καὶ ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ *Ψαλτηρίου*.

Ὁ Accorsi δὲν περιορίστηκε στὴν ἔκδοση ἑλληνικῶν ἔργων μόνο, ἀλλὰ κυκλοφόρησε ἐπίσης δοκίμια τῆς λατινικῆς γραμματείας καὶ τῆς σύγχρονης τῆς οὐμανιστικῆς λογοτεχνίας, ὅπως τὸ *Epistolae ad familiares* τοῦ Κικέρωνα καὶ τὸ *Elegantiolae* τοῦ Agostino Dati, φιλοσόφου, ἱστορικοῦ καὶ ἰδρυτῆ τῆς ρητορικῆς σχολῆς στὴ Σιέννα. Γιὰ τὴν ἐκτύπωση τῶν ἑλληνικῶν καὶ λατινικῶν ἐκδόσεών του, ὁ Accorsi συνεργάστηκε μὲ διάφορα τυπογραφικὰ ἐργαστήρια τοῦ μιλάνου, ὅπως τοῦ Philippro de Lavagnia καὶ τοῦ Antonio Zaroto κ.ἄ., πάντως τὰ ἑλληνικὰ κείμενα πιθανότατα τὰ στοιχειοθέτησε ὁ Δαμιλᾶς σὲ κάποιο τυπουργεῖο τοῦ μιλάνου.

Οἱ ἐκδοτικὲς του δημιουργίες

Ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε τὴν ἐποχὴ τῆς τυπογραφικῆς δραστηριότητάς του 136 τίτλους ἔργων (χρονολογημένους καὶ μὴ), ἀπὸ τὸ 1494/5 ὠς τὸ 1515, ἑλλήνων καὶ λατίνων συγγραφέων ὅπως καὶ οὐμανιστῶν, σὲ ὀρισμένους μάλιστα τόμους συμπεριλαμβάνονται καὶ πολλὲς ἄλλες διατριβές, μικρότερης ἔκτασης, ρητορικοῦ καὶ ποιητικοῦ χαρακτήρα κυρίως, τῆς ἑλληνολατινικῆς γραμματείας, ὅπως καὶ Κατάλογοι βιβλίων του καὶ τυπογραφικὰ δοκίμια.

οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου ἀριθμοῦν στίς ἐξήντα τέσσερις, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ εἴκοσι μία, στίς ὁποῖες ἀναφερόμαστε διεξοδικὰ παρακάτω, κυκλοφόρησαν πρὶν ἀπὸ τὸ 1500. Ὁ Ἄλδος ὅμως ἐξέδωσε καὶ ἑλληνικὰ συγγράμματα στὴ λατινικὴ τους μετάφραση, ὅπως τὰ σχόλια στὸν Ἀριστοτέλη τοῦ Ἀβερρόη, *In Analytica Priori Aristotelis* (1497), τοῦ Ἰάμβλιχου, *De mysteriis* (1497), στὴ μετά-

Α. cum Β.

ΛΕΞΙΚΟΝ ΚΑΤ' ΑΓΓΡΑΦΑΙΩΝ.

Alpha. cum Α.

ἀγίατος . οὐ . ὁ . ἡ .	infrangibilis .
ἀαπτός :	inaccessibilis . uel cui nocere q̄s neq̄t
ἀασα :	nocuisti . pro ἀασα ab ἀατω .
ἀασχέτος . ου .	irretentibilis .
ἀατα :	laxus est . ab ἀατω .
ἀατος . ου . ὁ . ἡ .	infaciabilis .

ἀαατος .

Λ. cum Ε.

Ἄβασκαμος . ου . ὁ . ἡ .	inuidia uacuus .
ἄβατος . ου . ἡ . ὁ .	inaccessibilis .
ἄβαρος . ου . ὁ . ἡ .	non tinctus .
ἄβαστος . ου . ὁ . ἡ .	instabilis .
ἄβελή :	stoliditas . ruditas . insipientia .
ἄβελήτος . ου . ὁ .	stolidus . ignarus .
ἄβιος . ου . ὁ .	non curans de uita .
ἄβιωτος . ου . ὁ . ἡ .	non uiuendus .
ἄβλαβος . ας . ἡ .	incolumitas .
ἄβλαβος . ἰος . ὁ . ἡ .	innocuus . incolumis .
ἄβλητος . ας . ἡ .	cæcitas .
ἄβλητος . ἡτος .	nō missus . noui tæli epitheton .
ἄβλητος . ου . ὁ . ἡ .	intulneratus .
ἄβλητος . ου . ὁ .	robustus . imbecillus .
ἄβοήθητος . ου . ὁ .	auxilio carens .
ἄβουλος . ου . ὁ .	flumen ciliaris .
ἄβουλος .	temeritas . insipientia . malū cōsiliū
ἄβουλος . ου . ὁ . ἡ .	consilio carens . inconsultus .
ἄβρα . ας . ἡ .	ancilla .
ἄβρακισα :	sonuerunt .
ἄβροβίος .	mollis . i . delicate uiuens .
ἄβροβίος . ου . ὁ . ἡ .	mollis ut supra .

Αἰῖ

57. Crastoni, Giovanni, Dictionarium graeco-latinum, Μιλάνο, [Δημήτριος Δαμιλάς], γιά λογαριασμό τοῦ Buono Accorsi [ἔχει μετὰ τὸ 1478].

φραση τοῦ μ. Ficino, τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνα, *In calumniatore Platoni* (1503), τοῦ Ὀριγένη, *Ὀμιλίες* (1503/4), στή μετάφραση τοῦ ἁγίου Ἱερωνύμου, τοῦ εὐριπίδη, *Ἐκάβη* καί *Ἰφιγένεια ἐν Αὐλίδι* (1507), σέ λατινική ἀπόδοση τοῦ Ἐρασμίου, καί τοῦ Ἀριστοτέλη, *De natura animalium*, στήν ἱστορική μετάφραση τοῦ Θ. Γαζῆ, τοῦ 1504, πού ἀνατυπώθηκε τὸ 1514.

Ὁ ἐκδοτικός προσανατολισμὸς τοῦ Ἄλδου κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν πού ἀκολούθησε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ἀπὸ τοὺς σαράντα ἕναν ἀρχετύπους τίτλους του, οἱ εἴκοσι ἕνας εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἑλληνικοὶ καὶ πρόκειται γιὰ ἐκδόσεις πού ἀπαίτησαν πολὺ φιλολογικὸ μόχθο καὶ χρόνον, ὅπως ἡ πεντάτομη ἔκδοση τοῦ ἀριστοτελικοῦ corpus, ἡ editio princeps τῶν *Κωμωδιῶν* τοῦ Ἀριστοφάνη, μὲ τὰ ἀρχαῖα σχόλια, τὸ *Περὶ φυτῶν ἱστορία* τοῦ Θεόφραστου καὶ τὸ *Περὶ ὕλης ἰατρικῆς* τοῦ Διοσκουρίδη. Συγκρίνοντας τὶς ἑλληνικὲς μὲ τὶς λατινικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό τους, ἡ διαφορὰ τους ἔγκειται στὸ ὅτι οἱ λατινικὲς ἐκδόθηκαν χωρὶς κάποιο συγκεκριμένο πρόγραμμα. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς κυκλοφόρησαν χάρις στοὺς δεσμοὺς φιλίας πού διατηροῦσε ὁ Ἄλδος μὲ οὐμανιστικοὺς κύκλους, ὄχι μόνο τῆς Βενετίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Πάντοβας, τῆς φερράρας κ.ἄ. λ. ὄγου χάρις, ἀπὸ τὰ συγγράμματα τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας ὁ Ἄλδος ἐξέδωσε τὸ *Περὶ φύσεως* (1500) τοῦ λουκρήτιου μόνο, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ σπουδαίου οὐμανιστῆ Girolamo Avanzi, καὶ τὸ *Astronomicon* τοῦ φέρμικου μ. ατέρνου, πού περιλαμβάνεται μὲ ἄλλα ἀστρονομικοῦ περιεχομένου δοκίμια στὸ *Scriptores astronomici* (1499). Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε τὴν πολὺτιμη ἔκδοση μὲ τὰ *Ἄπαντα* (*Opera*) τοῦ Ἁγγελοῦ Πολιτιανοῦ, τὴν ὁποία ἐπιμελήθηκε ὁ Lorenzo Sarti καὶ τυπώθηκε τὸ 1498: ἐμπεριέχει ὅλη τὴν ἀλληλογραφία του μὲ πρωτεργάτες τῆς οὐμανιστικῆς σκηπτικῆς τῆς Ἰταλίας καὶ πολλὲς μεταφράσεις καὶ σχολιασμοὺς ἑλληνικῶν

καὶ λατινικῶν φιλοσοφικῶν καὶ λογοτεχνικῶν δοκιμίων, ὅπως τὸν διάλογο *Charmides* τοῦ Πλάτωνα.

Manuzio,
57-58(27)

Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀρχέτυπων λατινικῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἄλδου ὅμως ἀφορᾷ ἐκδοτικὰ δοκίμια λογίων ποὺ συνδέονται φιλικὰ μαζί του, ὀρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους τοῦ ἐμπιστεύονταν πολὺτιμα χειρόγραφα μὲ σκοπὸ νὰ τὰ ἐκδώσει, ὅπως ὁ Niccolò Leonicensio (*Da*

58. Χαρακτικὸ ἀπὸ τὴν ἐκδοση: *Hypnetoromachia Poliphili*, Βενετία, Ἄλδος Μανούτιος, 1499.

epidemia [1497]). νὰ μνημονεύσουμε ἐπίσης ἐδῶ καὶ τὸ μεγάλο ἐκδοτικὸ ἐπίτευγμα τοῦ Ἄλδου, τὴν ἐποχὴ τῆς ἀρχετυπίας, δηλαδὴ τὴν *Hypnetoromachia* τοῦ «Πολύφιλου», τοῦ Francesco Colonna, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1499 γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Leonardo Grassi.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ὅμως ὁ Ἄλδος καὶ οἱ στενοὶ συνεργάτες του ἀντιλήφθηκαν ὅτι πολλὰ ἔπρεπε νὰ ἀλλάξουν, ὥστε νὰ διατηρηθεῖ μὲν ὁ ἐκδοτικὸς προσανατολισμὸς τοῦ ἀλδινοῦ οἴκου, χωρὶς νὰ ἐξαρτᾶται ὅμως, σχεδὸν ἀπόλυτα, ἀπὸ γενναίους χορηγούς. Ὅχι μόνον τὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα ἀναμορφώθηκε ἀλλὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ βιβλίου καὶ ἡ τυπογραφικὴ του εἰκόνα. Σὲ αὐτὸ συνέτεινε, πιθανότατα, καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ τυπογραφικοῦ οἴκου σὲ ἐπίπεδο Ἀκαδημίας, πάντως ἀπὸ τὸ 1502 ἐγκαινιάζονται οἱ μικρόσχημες ἑλληνικὲς ἐκδόσεις, τὰ ἔργα τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας πολλαπλασιάζονται καὶ γιὰ νὰ συμπειστεῖ τὸ κόστος τοὺς ἐκτυπώνονται κατὰ κανόνα χωρὶς ἐπίτιτλα καὶ πρωτογράμματα ἢ ἄλλα διακοσμητικὰ στολίδια, ὅπως εἶπαμε. αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ μικρόσχημες ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου, ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς, νὰ γίνουν προσιτὲς καὶ στὶς πανεπιστημιακὲς σχολὲς τῆς Πάντοβας, τῆς φερράρας κ.ἄ. καὶ νὰ μὴν περιορίζονται στοὺς εὐρωστούς οἰκονομικὰ συλλέκτες καὶ τοὺς ἡγεμονικοὺς κύκλους τῆς Ἰταλίας καὶ τοῦ Βορρᾶ.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα ὡς τὸν θάνατό του ὁ Ἄλδος κυκλοφόρησε ἐνενήντα ἕναν αὐτοτελεῖς καὶ σύμμικτους τόμους μὲ ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς γραμματείας κυρίως. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ τριάντα πέντε εἶναι ἀμιγῶς ἑλληνικοί. Ἐπιπλέον, πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε τὸ τρίγλωσσο μονόφυλλο τυπογραφικὸ δοκίμιο τῆς *Παλαιᾶς Διαθήκης* (1501) καὶ τὴ συλλογὴ τοῦ Ἐρασμοῦ μὲ ἑλληνικὲς καὶ λατινικὲς ρήσεις καὶ ἀποφθέγματα, ποὺ ἐκδόθηκε μὲ τὸν τίτλο *Adagia* (1508), καὶ τοὺς δύο Καταλόγους του βέβαια.

νὰ ἐπισημάνουμε τέλος ἐδῶ τοὺς ἐξαντλητικοὺς ρυθμοὺς ἐργασίας στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Ἄλδου: σὲ διάστημα δύο ἐτῶν καὶ μόνο (1501-1502), κυκλοφόρησαν ἀπὸ τὶς πρέσες του 28 τίτλοι.